

Södertörns högskola | Institutionen för ekonomi och företagande
Kandidatuppsats 15 hp | Företagsekonomi | vårterminen 2008
Programmet för Konst, kultur och ekonomi

Det gemensamma bästa kan inte förutsättas

En berättelse om Grupptalan mot Skandia

Av: David Kollnert och Eric Weber
Handledare: Fotis Theodoridis

ABSTRACT

The subject for this paper is *the Class Action against Skandia Association*, a civil organization formed in 2003 with the aim of claiming compensation for some 1.2 million life insurance customers. The background to its formation was one of the largest financial scandals in Sweden in recent times, involving a number of questionable affairs within the insurance corporation Skandia and its subsidiaries, most notably the life insurance company Skandia Liv. The interests of both the stake- and stockholders of the company seem, in certain ways, to have been grossly misrepresented. The scandal, as well as the reaction it spawned, pose a number of questions. In this study, we focus on two: a possible, and in many ways apparent crisis in the representation of interests in Swedish society, and the role of civil society in upholding the balance between these interests.

We argue that what is often held to be the "greed" or "immorality" of individuals in scandals such as Skandia is, to a great extent, a mere reflection of the "rational" underpinnings of modern-day capitalism.

We find that trust has been a key mechanism of control in the relationships between consumers and agents in pension and life insurance markets, and that "the Swedish model" that distinguished post-WWII Swedish society was a model heavily based on trust towards existing models of bureaucratic governance. Furthermore, the increase in social and technical complexity of the systems and relationships necessary of our individual and collective welfare, as well as the growing anonymity of the people we depend on, seem to have resulted in a gap that cannot be bridged without resorting to trust.

We also find that elements of the Skandia scandal mirror a larger societal development in which the balance between interests has been disrupted, causing severe breaches of trust. Over time, and as a result of a largely global interplay between power and discourse, the Swedish model has undergone a considerable transition, gradually transforming elements of the underlying institutional foundations of both the market and the state.

Such transitions, and the herein observed inability of both market and state to cope with them while maintaining the balance between interests of society as a whole, make us believe that the importance of a vital civil society cannot be understated. *The Class Action against Skandia Association* is a testament to its potential.

Keywords: Civil society, Financial scandal, Pension funds, Ownership structure, Institutionalism, Swedish Model, Trust.

FÖRORD

Denna studie har vuxit fram kring ett uppdrag som inkom till Institutionen för ekonomi och företagande vid Södertörns högskola mot slutet av 2007. Styrelsen för föreningen Grupptalan mot Skandia gav oss i uppdrag att skriva en historik kring föreningen och de bakomliggande skandalerna i Skandia. Vid sidan av detta har vi fått helt fria händer att utforma forskningsprojektet i enlighet med akademiska principer.

Vi vill rikta ett tack till styrelsen för Grupptalan mot Skandia, samt Fotis Theodoridis och Ann-Sofie Köping på Institutionen för ekonomi och företagande vid Södertörns högskola för alla givande diskussioner och för det osvikliga stöd och engagemang som har mött oss.

INNEHÅLL

1 INLEDNING	5
2 TEORI	10
2.1 Institutionell teori	10
2.2 Institutionaliserade diskurser	14
2.2.1 Ekonomiska teorier	16
2.2.2 Sociologiska teorier	17
2.2.3 Teorier om det civila samhället	18
2.3 Teorier om psyket	22
3 METOD	24
4 BERÄTTELSEN OM GRUPPTALAN MOT SKANDIA	29
4.1 ”Festen är slut för Skandia”	29
4.2 ”Spararna: Svinaktigt, Skandia”	31
4.3 ”Spararna tar upp kampen mot Skandia”	33
4.4 ”Kan han rädda Skandia Liv?”	36
4.5 ”Grupptalan har nått halvvägs”	38
4.6 ”Bottenlös moral och girighet – Rydbecks svidande dom över Skandialedningen”	39
4.7 ”10000 i kampen mot Skandia”	42
4.8 ”Sparare stämmer Skandia på två miljarder”	44
4.9 ”Skandia Liv kräver pengarna tillbaka”	46
4.10 ”Unik markering från aktieägarna”	48
4.11 ”Skandia Liv processar mot Skandia inom kort”	49
4.12 ”Nya tider stundar för Skandia”	52
4.13 ”De utmanar Skandia”	55
4.13.1 Flytträtt	57
4.13.2 Neddragen pension	60
4.13.3 Oberoende kundombudsman	62
4.13.4 Brist på insyn	63
4.14 ”Skandia-tvisten förhalas”	64
5 REPRESENTATIONENS KRIS	69
5.1 Moralen	69
5.2 Makten	76
5.3 Förtroendet	84
6 INDIVIDEN, DET CIVILA OCH SAMHÄLLET	89
7 SLUTSATSER	94
KÄLLFÖRTECKNING	96
BILAGA: INTERVJUFRÅGOR	98

1 INLEDNING

Den 22 oktober 2003 bildades föreningen Grupptalan mot Skandia på en advokatbyrå i Stockholm. Fyra personer med vitt skilda bakgrund och utan tidigare relation hade kallats till möte för att diskutera de juridiska möjligheterna att agera mot Skandia. De var inbjudna på grundval av att de alla på något sätt visat framfötterna i debatten kring de så kallade ”Skandiaaffärerna”. Alla var de sedan lång tid trogna pensionssparare i Skandia Liv, ett livbolag med stolta anor tillsammans med moderbolaget Skandia AB, Stockholmsbörsens äldsta företag. En koncern präglad av sin långa tradition, och som hade åtnjutit starkt förtroende på börsen, inom branschen, bland medarbetare och kunder, och hos allmänheten i övrigt. Inom försäkringsbranschen, och livförsäkringsbranschen i synnerhet, är förtroendet den kanske största tillgången ett företag kan ha och den viktigaste faktorn i ett starkt varumärke. Skandia har alltid varit något av en kronjuvel på den svenska försäkringshimlen. Den bilden har under de senaste åren i det närmaste förintats. Giriga chefer och tjänstemän har dragit varumärket Skandia i smutsen – i stället för stolta anor och god sed har det kommit att förknippas med kapitalistisk hetsjakt och personlig rovgirighet. Riksregalierna visade sig vara simpla förfalskningar och slängdes ut från skattkammaren till den uppretade folkmassan på slottsbacken.

I frontlinjen för denna revolt finner vi Grupptalan mot Skandia. De fyra ursprungsmedlemmarna förenades i en ilska över hur deras surt förvärvade pensionskapital kommit att förvaltats av Skandia och dess chefer. De kände sig svikna av det livbolag som fått deras förtroende, och förbannade på den rovgirighet som allt mer kommit att utmärka näringslivets toppar, inte minst direktörerna inom Skandia. Även om ingen av de fyra till fullo insåg vad de gav sig in på skulle föreningen under de nästkommande åren spela en central roll i opinionen mot maktmissbruket inom livförsäkringsbranschen.

Under mötet på advokatbyrån framkom det att det fanns goda juridiska möjligheter att kanalisera denna ilska. Den nya lagen om grupptalan, som trädde i kraft i Sverige den 1 januari 2003 (SFS 2002:599), gör det möjligt för en samling enskilda individer att gå samman i en rättsprocess mot en ekonomiskt starkare part. En ideell förening kan väcka talan för en grupp människor som har likartade anspråk, där organisationen bär de ekonomiska skyldigheterna, och där domslutet omfattar samtliga medlemmar. Advokaterna menade att det här fanns goda chanser att föra en framgångsrik grupptalan mot Skandia och därför beslutade de närvarande att bilda Grupptalan mot Skandia. Dagen efter kallade den nytillträdda

styrelsen till en välbesökt presskonferens, och det kom att bli startskottet för denna organiserade revolt mot Skandia.

Affärerna kring Skandia hade under en längre tid rönt stor massmedial uppmärksamhet och under hösten 2003 hade denna utveckling nått sin kulmen. Skandalavslöjandena duggade tätt om klimatet innanför Skandias väggar, och de ansvariga cheferna fick utstå hård kritik. Det som fick störst uppmärksamhet i den skandalsökande dagspressen var dels de omtvistade lägenhetsaffärerna med tillhörande lyxrenoveringar, dels de vidlyftiga och sedermera taklösa bonusprogram som infördes under 90-talet och som under börsnyan hade genererat stora privata förmögenheter till de högsta tjänstemännen. Men detta var endast den synliga toppen av isberget. Bilden av skandalernas omfattning börjar nu klarna, och det framkommer att misshandeln tränger allt längre och djupare in i Skandiakoncernens mylla än vad som först tycktes vara fallet.

En rad tvivelaktiga internaffärer mellan Skandia AB och Skandia Liv träder in i det offentliga strålkastarljuset och rör upp starka känslor. Skandia Liv är ett helägt dotterbolag till Skandia AB, men drivs enligt vad som kallas ömsesidiga principer. Det innebär att allt överskott som verksamheten genererar skall stanna inom livbolaget och återgå till pensionsspararna. Det råder alltså ett sk vinstutdelningsförbud, vilket innebär att Skandia AB inte kan få någon utdelning för sitt aktieinnehav. Men skandalerna visar att det fanns vägar runt detta förbud. Dotterbolaget har under årens lopp systematiskt fått bära en mängd tunga kostnadsposter inom koncernen. Det har även fått se sig utnyttjat vid den omtalade försäljningen av koncernens kapitalförvaltning, Skandia Asset Management (SAM), till Den norske Bank i januari 2002. Skandia Liv hade varit med och byggt upp SAM, och en av de främsta anledningarna till att köpeskillingen blev hela 3,2 miljarder kronor var det lukrativa erbjudandet att få förvalta en stor del Skandia Livs totala sparkapital på ca 260 miljarder kronor. Trots detta fick Skandia Liv ingen del av vinsten från försäljningen, utan hela köpeskillingen hamnade i moderbolagets ficka.

Miljoner pensionssparare insåg plötsligt att de hade blivit lurade och att deras sparkapital hade hanterats på ett sätt som ligger långt bortom godtagbara gränser. Ett av de största ekonomiska kollektiven i vårt land tycktes stå helt maktlösa, utan något officiellt inflytande. Grupptalan mot Skandia bildades som en reaktion mot detta. Med syftet att tillvarata pensionsspararnas intressen inriktade man sig på att få rättslig klarhet i fråga om försäljningen av SAM. Detta var enligt advokatbyrån den ur rättssynpunkt tydligaste frågan. Men även om föreningen av strategiska skäl inriktade sig på försäljningen av SAM bör deras agerande ses i ett större perspektiv av moraliska och etiska mått. Det är alldeles uppenbart att hoppet om

ekonomisk ersättning inte är en tillräcklig förklaring till att 18000 människor går samman och agerar på detta sätt. Deras drivkraft var inte i första hand ekonomisk upprättelse, utan moralisk. Får man verkligen bete sig på det här sättet? Det är en fråga med djupa principiella och symboliska undertoner, och i förlängningen ett ifrågasättande av det rådande samhällsklimatet.

Men skandalerna inom Skandia var inga isolerade händelser som uppstod i ett vakuum. De senaste årtiondena har fört med sig en uppsjö av inhemska och internationella skandaler där näringslivets toppar tappat fotfästet i jakten på allt större vinster. Ofta på bekostnad av sparare, aktieägare och allmänheten i övrigt. Det finns en mängd gemensamma faktorer kring dessa skandaler. Till stor del handlar det om omvälvande samhällsförändringar, om nya ideologier och om brist på insyn och kontroll.

I grund och botten är tvisten mellan Skandia och Grupptalan mot Skandia en intressekonflikt. Pensionsspararnas intressen som rättmätiga ägare av sitt samlade sparkapital, och i förlängningen delägare i Skandia Liv, har hamnat i skymundan av Skandia AB:s intressen som formell aktieägare av Skandia Liv. Där pensionsspararnas inflytande över sitt eget kapital borde ha varit en självklarhet visar det sig i själva verket ha varit väldigt begränsat. I stället har Skandia Liv kommit att springa moderbolagets ärenden, och det utan att varken branschen eller de ansvariga tillsynsorganen nämnvärt höjt på ögonbrynen.

Men intressekonflikter är inget unikt i marknadssammanhang. Snarare kännetecknas relationer inom marknader allt som oftast av konflikter mellan olika parter intressen, men det leder sällan till skandaler. Detta bygger på att det finns kontrollmekanismer som ser till att balansen mellan olika intressen upprätthålls. Dessa ligger inte enbart på en politisk eller statlig nivå, utan finns i spänningarna mellan samhällets olika sfärer, mellan det statliga, det privata och det civila. Här emellan finns ett intrikat och finfördelat system som sammantaget utgör den demokratiska grundvalen, en strävan efter *det gemensamma bästa* – en idé som sträcker sig tillbaka till Antiken och Aristoteles. Den politiska gemenskapens specifika ändamål eller ”telos”, beskriver Aristoteles som *det gemensamma bästa, tó koinón sumpherón*. Det är vad som utmärker det demokratiska styret i relation till olika former av vanstyre som endast strävar efter en enskild individs eller en grupps särintressen. Självfallet består världen av ett sammelsurium av enskilda intressen och gruppintressen som strävar efter egna mål, men ”det ’kitt’ som enligt denna tradition håller ihop gemenskaperna [handlar inte i första hand] om affektioner eller ’intressen’ utan om etiska/moraliska band som kan formuleras i rättigheter och skyldigheter.” (SOU 1999:74: 19)

Pensionssystemet torde vara en inrättning som, trots alla sina inneboende särintressen, strävar efter det gemensamma bästa. Det är ett system som förvaltar och förökar medborgarnas samlade sparkapital inför en tryggad ålderdom, samtidigt som denna förvaltning ska utgöra en lönsam affär för livbolagen. Men pensionssystemet och det kollektiva sparandet, med den ständiga tillströmningen av kapital, fungerar även som smörjmedel för ekonomin. Pensionskapitalet återinvesteras hela tiden och bidrar därmed till den nationella och internationella tillväxten. Inom detta system finns en rad olika mekanismer som reglerar maktbalansen och stävjar alla olika särintressen för att åstadkomma det gemensamma bästa. Principen om *ömsesidighet* utgör en säregen form av en sådan mekanism. Den skall se till så att pensionsspararnas intressen framhävs och inte hamnar i skymundan av andras.

I fallet Skandia tycks ömsesidigheten ha misslyckats. Inte heller har den statliga tillsynen reagerat i tid. Maktfullkomligheten har reagerat och bristen på insyn har varit närmast total. Balansakten mellan olika intressen har därmed fallerat. För att hejda fallet krävdes att sparare gick samman, ställde sig upp och sa: hit men inte längre! Ett enat kollektiv som satte ned foten och reagerade mot vad de ansåg vara en djup orättvisa. Det civila samhället, i egenskap av den ideella organisationen Grupptalan mot Skandia, ryckte så att säga in och påkallade uppmärksamhet om den maktobalans som rådde och krävde upprättelse.

Civilsamhället är ett mångfacetterat paraplybegrepp som används för att belysa en del av samhället och dess relationer till andra delar av samhället. Man brukar skilja civilsamhället från å ena sidan staten och å andra sidan den privata marknaden. Ibland görs även en åtskillnad från familjen. Det är ett inkluderande begrepp som undflyr entydig definiering, och beroende på tolkning kan det innefatta allt från traditionella folkrörelser till stiftelser, nätverk, sociala rörelser och alla andra tänkbara ideella organisationer (SOU 2007:66). Gemensamt för alla inriktningar som kommit att intressera sig för detta ämne är tanken att ett vitalt civilsamhälle är en av grundpelarna i en fungerande och progressiv demokrati. Även från politiskt håll framhävs dess vikt. I 2006 års regeringsförklaring står det att ”grunden för trygghet och gemenskap läggs i ett starkt civilt samhälle”. Medborgarsammanslutningar, likt Grupptalan mot Skandia, kan vara en mobiliserande kraft i samhället och fungera som motvikt till offentlig maktutövning (Regeringen 2006).

Berättelsen om Grupptalan mot Skandia tycks vara en berättelse med olika djup och betydelser. I sin specifika kontext handlar den om eldsjälarna som slöt sig samman i en reaktion mot orättvisan, eller om hur solskenshistorien om det aktade Skandia förbyttes i mardrömsscener av girighet och förakt. I en vidgad kontext handlar berättelsen om Grupptalan

mot Skandia om det svenska pensionssystemets brister; om marknadens moral; om det svenska samhällets identitetskris; om det civilas roll i vår tid. Detta ger oss att vi kan se Grupptalan mot Skandia som ett bredare samhällsligt fenomen, som en del av civilsamhället, men också som ett symptom för förändringar som har skett inom såväl den svenska som den globala ekonomin. Berättelsen är mångbottnad och tycks ändra skepnad och innebörd beroende på från vilket håll den blir belyst.

Ur ett övergripande institutionellt perspektiv skulle man kunna hävda att berättelsen om Grupptalan mot Skandia återspeglar en rad centrala institutioner och sammanlänkade diskurser i det västerländska samhället. Genom att belysa berättelsen om Grupptalan mot Skandia ur olika diskursiva traditioner kan vi återspegla de institutioner som berättelsen cirkulerar kring och visa på vilka förändringar de har genomgått.

Vi önskar att med denna studie återge berättelsen om Grupptalan mot Skandia och genomföra en institutionell belysning av den ur tre frågeställningar, en resa utifrån och in:

- *Föreligger det en kris i representationen av intressen i det svenska samhället?*
- *Vilken roll spelar det civila samhället i att upprätthålla balansen mellan motstridiga intressen?*
- *Hur påverkar samhället individerna och deras drivkrafter?*

2 TEORI

För att kunna göra denna resa bör vi först packa vår teoretiska ryggsäck. Vad ska den då innehålla? Det viktigaste först: ett par institutionella glasögon. Utan dessa blir horisonten lätt suddig. Genom att anlägga ett institutionellt perspektiv kan vi se bortom den närsyntes blickfång och få en djupare förståelse för de skeenden vi kallar verklighet. Vi kommer i första hand att använda oss av ett ontologiskt synsätt hämtat från filosofen Cornelius Castoriadis, men för att få en djupare förståelse för den klargör vi först vissa grundläggande begrepp inom den gängse institutionella teoribildningen.

2.1 INSTITUTIONELL TEORI

1960- och 70-talens tidiga institutionella teorier växte ur ett konstaterande att formella organisationer tycktes bli allt mer komplexa i takt med att nya organisationer dök upp, och att existerande organisationer anammade nya praktiker och rutiner. Dessa avancerade organisationsstrukturer kunde, enligt Meyer och Rowan (1977, ur Sahlin och Wedlin 2008), inte ses som medel för ökad kontroll, utan som reflektioner av sociala institutioner, eller *rationella myter* (Sahlin och Wedlin 2008). Genom att rationella institutionella strukturer kommit att genomsyra hela samhället blir det genast mycket enklare och nödvändigare för en organisation att identifiera sig som just en formell organisation, vilket öppnar dörren för oändliga möjligheter till jämförelser med andra framgångsrika formella organisationer, oberoende av deras verksamhetsinriktning. Idéer för ökad effektivitet är kanske de starkaste av alla dessa institutioner, eller rationella myter. De anses av samhället vara rationellt passande, riktiga och nödvändiga, och organisationer måste inkorporera dem för att inte framstå som illegitima (Meyer och Rowan 1977, ur Sahlin och Wedlin 2008).

Dessa grundläggande teorier om institutioner och rationella myter utgör referensramen för den teoretiska utveckling inom organisatorisk institutionalism som under de senaste trettio åren vunnit stort erkännande. Innebörden av begreppet *institutionalisering* har på många sätt vidgats och även kommit att fokusera på att upprepadet av processer, handlingar, värderingar och normer i sig skapar institutioner. Vi är hela tiden formade och påverkade av de normer

och värderingar som samhället alstrar, samtidigt som vi även är medskapare i att omforma innebörden av dessa normer och värderingar.

Den teoretiska inriktningen på området har skiftat under de senaste tre decennierna. Inledningsvis fokuserade många forskare på individuella organisationer och på hur deras formella strukturer blev allt mer komplexa, men samtidigt också mer lika, när de införde institutionella idéer från sin omgivning. Härnäst skiftade fokus allt mer mot att studera vad dessa institutionella idéer innehöll, vad deras ursprung var och hur de spreds över världen. Mer nyligen har många studier fokuserat på varför vissa idéer anses som rationellt passande, riktiga och nödvändiga – alltså varför det är viktigt för organisationer att anamma vissa idéer för att framstå som legitima (Sahlin och Wedlin 2008).

Forskare i Skandinavien har på många sätt varit tongivande i denna utveckling. Här har de dynamiska aspekterna kring de cirkulerande idéer som blivit rationaliserade myter varit i fokus: hur och varför har vissa idéer fått stor spridning; hur de har formats under resans gång och med vilka organisatoriska konsekvenser de har anammats. Denna forskning har fört med sig en mängd användbara begrepp, såsom imitation, frikoppling, recept, översättning och redigering (Sahlin och Wedlin 2008).

Den övervägande majoriteten av forskarna inom denna inriktning är kritiska till den rationella övertro som präglar sättet som dessa idéer sprids på och inkorporeras i organisationer. En rationell beslutsmodell kräver att aktörerna i förväg känner till alla möjliga alternativ, och att de inte bara vet konsekvenserna av olika alternativ, utan också vad de vill. Detta gäller inte bara idag, utan kan gälla långt in i framtiden. Men många menar, i motsats till detta, att aktörerna mestadels lär sig vad de vill genom att handla, inte bara genom att tänka, och att ”organisationer sällan - som den rationella modellen förutsätter - söker efter det optimala, utan efter ett tillräckligt bra alternativ. Organisationer är begränsat rationella.” (Blomquist och Jacobsson 2002: 24) Men vi är ändå tvingade att motivera vårt agerande i rationella termer.

Blomquist och Jacobsson framhäver att organisationer inte agerar på egen hand utan i ett institutionellt sammanhang: ”ett sammanhang där det finns regler, en organisering och ett idéskapande som styr det möjliga. Aktörerna agerar intentionellt, men de gör det i ett sammanhang som i hög grad är med och skapar intentionerna” (Blomquist och Jacobsson 2002: 28).

Med reglering menar dessa forskare att organisationerna påverkas av tre olika slags regler: direktiv, normer och standarder. Direktiv är tvingande, t ex lagar från riksdagen. Normer är ”självlara” kulturella koder, som både är tvingande, för att det är svårt att bryta

mot dem, och frivilliga, för att det verkar som att vi följer dem därför att vi själva vill det. Standarder skiljer sig genom att de utfärdas som frivilliga, och kan sägas vara ett slags råd till andra om vad de kan göra.

Idéskapande innebär att ”det finns i varje tid ett knippe av dominerande och närmast självklara idéer om vad som bör göras, varför det bör göras och hur det bör göras.” (Blomquist och Jacobsson 2002: 32) Om idéerna får stor spridning skapas normer som med tid kan omskapas till tvingande direktiv. Detta är självklart en lång process som innefattar en mängd aktörer i samhället, bland annat stater, internationella organisationer, vetenskapen, konsulter och företag. Den institutionella omgivningen av rationella idéer skapar både begränsningar och möjligheter, på så sätt att den begränsar vad som är möjligt att göra, men den underlättar samtidigt handlingar som är i linje med de idéer, de regler och den organisering som härskar i samhället.

Den fransk-grekiske filosofen Cornelius Castoriadis går ett steg längre i sitt institutionella tänkande och erbjuder en mer heltäckande ontologisk förklaring till västerlandets institutioner. Det institutionella sammanhanget, enligt Castoriadis, tränger mycket djupare än till rationella myter. Den gängse institutionella teoribildningen har ingen tillförlitlig förklaring till uppkomsten av de observerade idéer, regler, normer m m som den så väl beskriver. Den hänvisar till rationella myter, men fastnar då samtidigt i de reduktionistiska tankegångar som den själv kritiserar, och som sedan upplysningen hållit västvärlden i ett rationalismens järngrepp. Detta är enligt Castoriadis ”den ensidiska logiken-ontologin: uppfattningen att varats mångfald är ett resultat av en ursprunglig identitets bestämda differentiering” (Theodoridis 2003a).

Mot detta utvecklar Castoriadis en ny logik och ontologi, den magmatiska logiken-ontologin, som innefattar den ensidiska, men som lägger sig ovanför. Den utgår från hans uppfattning om varat (det vill säga naturen, det levande, psyket och samhället) som irreducibla former. En *magma* är indefinit bestämbar, utan att vara bestämd. Magma är *indefinit* i dubbel bemärkelse: den är irreducibel, eftersom den inte kan reduceras till ett ursprung, och den är outtömlig, eftersom den aldrig kan tömmas på mening (Theodoridis 2003a). Den kan beskrivas i all oändlighet, men aldrig definieras en gång för alla.

Naturen, det levande, psyket och samhället (eller det socialhistoriska) utgör alla magma av irreducibla varaformer. Alla har sina egna organiseringsätt och principer. Vi lämnar här naturen och det levande åt sidan och koncentrerar oss i första hand på samhället, för att avsluta uppsatsens teoretiska avsnitt med psyket.

Castoriadis syn på samhället ger en mer grundläggande förklaring till de idéer och institutioner vi tidigare har nämnt. Det är nämligen inte fråga om idéer i första rummet, utan om *betydelser* kring vilka det institutionella sammanhanget organiserar sig och ger upphov till idéer, regler, normer och värderingar.

Varje samhälle uppstår genom att skapa, framlägga och instituera en unik magma av *sociala imaginära betydelser* (såsom Gud, folk, nation och stat, frihet, rättvisa, jämlikhet och demokrati; eller rationalitet, effektivitet, pengar, marknad; men också heder, dygd, synd och lycka). Dessa betydelser är sociala, för att de är instituerade, alltså tillgängliga av alla. De är imaginära, för att de saknar verkliga referenter. Och de utgör en magma, för att deras mening är indefinit bestämbar, utan att vara bestämd (det finns inga definitiva svar på vad "Gud", "rättvisa" eller "frihet" är). Tillsammans skapar dessa betydelser en för varje samhälle specifik social värld av mening, dess institutionella kärna (Theodoridis 2000).

Men för att denna mening skall skapas, och organiseras på ett för människan hanterbart sätt, måste varje samhälle via en sammanvävning av maktrelationer och *diskurser* etablera en serie *institutioner* (eller andragsinstitutioner – kyrkan, familjen, kungen, domstolen, parlamentet, företaget och så vidare) som bär och förkroppsligar dessa sociala imaginära betydelser. Utifrån dessa betydelser frambringar samhället sina diskursiva domäner (religion, politik, ekonomi), de praktiska fält som dessa domäner omfattar (bekännelse, politiskt beslutsfattande, företagande), och de normer, värderingar och standarder som reglerar dessa fält (synd, majoritet, effektivitet). Dessa domäner, fält och normer konstituerar i sin tur samhällets institutioner. Detta överensstämmer med den institutionella skolan i övrigt, men vad Castoriadis gör är att hänvisa denna process till en övergripande magma av sociala imaginära betydelser (Theodoridis 2003a).

Castoriadis menar att alla samhällen existerar i två dimensioner – i en instrumentell dimension av legitima institutioner, och i en imaginär dimension av betydelser som ger individuell och kollektiv mening åt den instrumentella dimensionen. Här emellan finns en politisk dimension, där den diskursiva domänen, genom att hela tiden försöka definiera de imaginära betydelsernas mening, formar de fält av sociala praktiker och normer som utgör den sociala verkligheten.

Samhället måste för sig själv försöka definiera, ”stänga”, den magmatiska (indefinit bestämbara) meningen av sina imaginära betydelser för att kunna konstituera sig som samhälle. Dessa ”öppnings- och stängningsprocesser”, en ständig sammanvävning av makten och samhällets sociala diskurser, utgör samhällets politiska dimension (Theodoridis 2003a). Utan den politiska dimensionen skulle samhället vara utelämnat till kaos. Genom att konstant

försöka definiera de betydelser som ligger i omlopp skapas en social verklighet, ett tillräckligt slutet system av mening, med normer och institutioner som delas av alla. Det är en socialkonstruktivistisk process som fortsätter i all oändlighet och som ömsesidigt upprätthåller och fortplantar sig själv.

Varje samhälle har vissa *centrala imaginära betydelser* som genomsyrar alla andra betydelser och institutioner. Dessa betydelser blir därmed de mest tongivande organisationsprinciperna i samhället. Castoriadis för fram *friheten* och det *rationella herraväldet* som västvärldens (modernitetens) två centrala imaginära betydelser (på samma sätt som tro och kärlek till Gud var den kristna världens centrala imaginära betydelser). Frihet skall ses som ett projekt för individuell och kollektiv autonomi. Från medeltidens italienska städer och framåt har denna betydelse ”genomsyrat världsbilder, inspirerat emancipationsrörelser och politiska projekt” (Theodoridis 2003a).

Rationaliteten skall här förstås som tilltron till det rationella förnuftets förmåga att skaffa kunskap om världen och använda denna kunskap för att kontrollera – uppnå herravälde – över den. Allt sedan upplysningen har rationaliteten sitt stöd i samhällets reduktionistiska tänkande och handlande, möjliggjord genom den ensidiska logikens enorma expansion. Rationaliteten ”bärs upp av kapitalismen, av den industriella och vetenskapliga revolutionen och av den moderna teknologin, samt av de institutioner som förkroppsligar dessa och de byråkratier som förmedlar dem” (Theodoridis 2003a).

2.2 INSTITUTIONALISERADE DISKURSER

Vi skall nu fördjupa oss i en rad teoretiska områden som kan hjälpa oss att erhålla en djupare förståelse för berättelsen om Grupptalan mot Skandia. Ekonomiska teorier behövs för att återspegla de företagsekonomiska och marknadsrelaterade relationer som påverkat olika intresseförhållanden i fallet Skandia. Sociologiska teorier hjälper oss att förstå det inneboende förtroende som det västerländska samhället är beroende av. Och teorier om det civila samhället är nödvändiga för att sätta den ideella organisationen Grupptalan mot Skandia i en bredare kontext, där denna sfär kan ställas i relation till staten och marknaden. Man skulle kunna säga att denna genomgång representerar en förståelse som kan erhållas inom vad Castoriadis benämner den instrumentella dimensionen.

Men kring samhällets sociala imaginära betydelser, i synnerhet de centrala, pågår i den politiska dimensionen en ständig, men aldrig slutförbar strävan att öppna och stänga dessa betydelser. Det rationella herraväldet har resulterat i en rationalisering och vetenskapliggörande av diskurser. Ta till exempel vad William G. Ouchi (1980) benämner som marknader (en rationalisering av "The Economic Man" inom neoklassisk ekonomisk teori), byråkratier (rättstaten – rationell legal auktoritet – och den juridiska legitimeringen av makten) och klaner (överensstämmer inte med rationaliteten och tillskrivs därför det förflutna – traditionen). I förhållande till betydelsen frihet, som individuell och kollektiv autonomi, har de två avgörande politiska ideologierna – diskurserna – liberalism och socialism vuxit fram i det västerländska samhället. Friheten genomsyrar andra viktiga betydelser och institutioner, såsom demokrati eller civilsamhället.

Utgångspunkten är följande: genom en sammanvävning av makt och diskurs "öppnas" och "stängs" (och därmed förändras) vårt samhälles unika magma av betydelser. Dessa förändringar bärs även upp av våra andrarangsinstitutioner (företaget, staten och så vidare), och påverkar i slutändan våra handlingar. Genom de teorier och begrepp som vi här tar upp kan vi belysa de historiska öppnings- och stängningsprocesser som har ägt rum och som, i rättan mening, har "skapat" berättelsen om Grupptalan mot Skandia.

Dessa teorier är i sig institutionaliserade diskurser som har legat till grund för såväl förändringar som upprätthållande av våra institutioner. Här kan vi även belysa de historiska öppnings- och stängningsprocesser som dessa diskurser otvivelaktigt själva är en del av. Därmed kan vi se hur berättelsen om Grupptalan mot Skandia reflekterar samhällets institutionella kärna av sociala imaginära betydelser, i synnerhet de centrala. Har betydelserna förändrats, kan vi fråga oss, och har det i så fall resulterat i nya innebörder för samhällets institutioner och betydelser?

För att förstå hur samhället påverkar individerna och deras drivkrafter behöver vi även fördjupa oss något i Castoriadis teorier kring varaformen psyket. Det är ett mycket intressant samspel mellan det mänskliga psyket och samhället som Castoriadis ritar upp och som kan hjälpa oss förstå de bakomliggande drivkrafter hos individerna i berättelsen om Grupptalan mot Skandia.

2.2.1 EKONOMISKA TEORIER

Ett begrepp som har fått en framträdande roll under de senaste decenniernas organisationsforskning är *transaktionskostnader*. I artikeln *Markets, Bureaucracies and Clans* från 1980 utgår William G. Ouchi från en grundläggande fråga inom det forskningsfält han verkar inom: varför finns organisationer? Komplexiteten i denna fråga till trots urskiljer han två variabler som finns inbegripna i varje utbyte människor emellan, och som enligt hans teori har en avgörande betydelse för varför organisationer uppstår och varför de upphör.

Människor har, enligt Ouchi, endast delvis överlappande mål, och i varje utbyte spelar denna grad av *målkongruens* (goal incongruence) en potentiellt stor roll. Vidare kännetecknas varje utbyte av att den ena parten ger något av värde (t ex arbete), och får tillbaka något av värde (t ex pengar). *Svårigheten att värdera prestationer* (performance ambiguity) kan variera från fall till fall, men utgör även den en avgörande faktor för utbyttets effektivitet. För att båda parter intressen ska tillgodoses krävs att båda ser utbyttet som rättvist. Det är denna strävan efter rättvisa, efter lika värde, som för med sig transaktionskostnader. Transaktionskostnader tenderar alltså att bli höga när det är svårt att värdera de varor eller tjänster som utbyttet inbegriper, eller när parterna i utbyttet har väldigt skilda mål. Det förstnämnda kan bero på varans eller tjänstens art, eller på en brist på förtroende till den andra parten. Vid en viss punkt kan allt för stora transaktionskostnader i sin tur medföra att utbyten blir omöjliga att genomföra utan att ta oöverstigliga risker. Ofta innebär detta att formen för att organisera utbyten måste definieras om (Ouchi 1980).

Marknader och byråkratier, modernitetens två dominerande former att organisera utbyten, uppstår och upphör som följd av förhållandet mellan målkongruensen och svårigheten att värdera prestationer. Marknader är enligt Ouchis synsätt effektiva när de prestationer som parterna i ett utbyte genomför är relativt lätta att värdera, oavsett vilka mål parterna har och oavsett förhållandet dem emellan. En säljare och en köpare kan därmed ha diametralt motsatta mål, så länge båda parter utan större svårigheter kan bedöma vad den andres motprestation är värd. I byråkratier utförs värderingen av samtliga parter (t ex arbetarna på fabriksgolvet) prestationer istället av en hierarkiskt sett högre stående enhet, som även belönar de enskilda parterna enligt deras prestationer. Där kontrollmekanismen inom marknaden är *priset*, styrs byråkratins utbyten genom *regler*. Att de inblandade, t ex de anställda, går med på att underställa sig den byråkratiska organisationens hierarki och regler erfordrar ett socialt kontrakt mellan parterna där den byråkratiska hierarkin erkänns inneha den legitima auktoriteten att medla utbyttets värde (Ouchi 1980).

Ouchi urskiljer dock även en tredje form att organisera utbyten i det han kallar ”klaner”. Klanen antar i hans teori formen av marknadens motsats i det att den bygger på familjelika band och gemensamma mål, och kan spåras tillbaka ett mer traditionellt och feodalt samhälle innan moderniteten. Detta tillstånd uppnås vanligtvis genom socialisation – att alla parter, ofta under en lång tid, inlemmas i klanens normer och värderingar. När det är väldigt svårt eller omöjligt att värdera andra parter prestationer framstår klanen i Ouchis synsätt som den mest effektiva formen att organisera – om ingen parts individuella mål i hög grad avviker från klanens blir också övervakningen och kontrollen över individerna överflödig.

Även den så kallade *agent-principalmodellen* utgår i grunden från att målinkongruens har en avgörande roll i relationer. Här är utgångspunkten dock en annan. I agentteorin skiljer man tydligare mellan organiseringens olika led. Här kommer även representationen av intressen in i bilden. Ett aktiebolag kan tjäna som exempel. Aktieägarna, *principalerna*, innehar den slutgiltiga, formella makten över företaget, men lämnar över en del av den beslutsfattande och verkställande makten till företagets ledning, *agenten*. (Waterman och Meier, 1998) Modellen gör enligt Waterman och Meier två antaganden: ”att det existerar motsättningar mellan principalers och agents mål, och att agenter har tillgång till mer information än deras principaler, vilket resulterar i en informationsasymmetri dem emellan” (1998: 173, egen övers.). Denna asymmetri, i sin tur, gör att principalen riskerar att agenten underprioriterar dennes intressen utan att principalen är medveten om det.

2.2.2 SOCIOLOGISKA TEORIER

Inom den sociologiska forskningen har frågan om *social tillit* blivit allt mer central under de senaste två decennierna. Även om tillit har spelat en väsentlig roll i alla tidigare civilisationer sticker ändå vissa aspekter av den sociala tilliten i dagens samhälle ut som ett modernt fenomen (Sztompka 1999).

Piotr Sztompka har skrivit om tillitens ökade roll i västvärlden under modern tid. En avgörande faktor till att dess stigande betydelse är den allt mer förekommande ”representationen” – i politiken, i facken, på marknaden och så vidare. Ett visst mått av tillit är i grunden nödvändigt för att låta sig representeras av andra, menar Sztompka.

Men det slutar inte där. Till de viktigaste faktorerna som har lett till tillitens tilltagande roll hör också att den omgivning vår välfärd är beroende av allt mer har kommit att präglas av komplexitet. I en värld av såväl social som teknisk komplexitet blir valmöjligheterna fort

otaliga och informationen oöversiktlig. Följden är att man står inför en ökad risk att ”välja fel” i olika sammanhang – en risk, som vi tenderar att hantera genom tillit:

The complexity of institutions, organizations, and technological systems, and the increasingly global scope of their operations, make them impenetrable to ordinary people, but often also to the professional experts. Who commands a full understanding of global financial flows, stock-exchange fluctuations, computer networks, telecommunications, transportation, or of administrative, managerial, governmental, or military machineries and international bureaucracies? More often than ever before we have to act in the dark, as if facing a huge black box, on the proper functioning of which our needs and interests increasingly depend. Trust becomes an indispensable strategy to deal with the opaqueness of our social environment. Without trust we would be paralyzed and unable to act. (Sztompka 1999: 13)

Men inte bara ”systemen” är svåröverskådliga. Det handlar även om anonymiteten hos de människor och yrkesgrupper vi kommit att bli allt mer beroende av. Merparten av relationerna som är nödvändiga för vår välfärd kan numera sägas kännetecknas av anonymitet. Vi har sällan personliga relationer till vare sig lantbrukarna som levererar våra livsmedel, politikerna och tjänstemännen som stiftar våra lagar eller försäkringstjänstemännen som förvaltar våra pensionspengar. Om det inte vore nog har vi dessutom sällan möjlighet att kontrollera dem eller påverka deras handlingar. Tilliten framstår som den enda utvägen från total isolation: ”On innumerable occasions we have to rely on the efficiency, responsibility, good will of such anonymous ’significant others’. There is no means of bridging this anonymity gap, but resorting to trust” (Sztompka 1999: 13-14).

2.2.3 TEORIER OM DET CIVILA SAMHÄLLET

Det civila samhället är, generellt sett, ett begrepp laddat med positiva värden och uppfattas ofta som något bra för demokratin. Det är en mycket gammal term som har getts olika innebörder och signalerat olika värden i samhällsdebatten under olika tidsepoker. Även som ett vetenskapligt begrepp står det på en mångtydig botten.

I det antika Grekland och Rom stod civilsamhället för något annat än i dag. För Cicero innebar det ”ett samhälle som styrdes av lagen (rättssamhälle) där staten eller staden (civitas)

var ett partnerskap under lagen (societas), och i praktiken tänkte han på Rom” (Sörensen 2006). Fram till våra dagar har begreppet genomgått en rad förändringar via framför allt den skotska upplysningen, Friedrich Hegel och marxister som Antonio Gramsci. Under 1900-talet hamnade civilsamhället i glömska, tills begreppet under 70- och 80-talen återupptäcktes och förstärktes med anledning av den kamp som utkämpades mot diktatoriska regimer runt om i världen, där utvecklingen i Östeuropa kom att bli tongivande. Men begreppet och dess positiva löften har även fått avgörande betydelse i demokratiska miljöer (Gosewinkel och Kocka, ur Trägårdh 2007).

De senaste årtiondena har, för att använda Castoriadis terminologi, fört med sig en intensifierad diskurs som inneburit nya öppnings- och stängningsprocesser kring den sociokonstruktivistiska institutionen ”civilsamhälle”. För att försöka ringa in detta närmast magmatiska begrepp kan vi börja med Cohen och Arato (1993). De tog avstamp i Hegels banbrytande 1800-talsanalys av staten och civilsamhället, men byggde vidare på den och lade fram en modell bestående av tre sfärer istället för Hegels två (staten och civilsamhället). I Cohen och Aratos analys ansågs även marknaden vara en egen konstituerande samhällssfär (Trägårdh 2007). Det civila samhället framstår här som ”en sfär av social interaktion belägen mellan ekonomin och staten, sammansatt av framför allt den intima sfären (i synnerhet familjen), associationernas sfär (i synnerhet de frivilliga), sociala rörelser och offentliga kommunikationsformer” (Cohen och Arato 1993). Många forskare förespråkar ytterligare en åtskillnad mot den intima sfären. Lundquist (2001) menar att civilsamhället utgör ”den offentliga delen av det sociala systemet i motsats till det politiska systemet (med staten), det ekonomiska systemet (med marknaden) och den rena privatsfären (familjen, vänkretsen) av det sociala systemet”. Det är med andra ord ett begrepp som undflyr entydig definiering, och beroende på tolkning kan det innefatta allt från traditionella folkrörelser till stiftelser, nätverk, sociala rörelser och alla andra tänkbara ideella organisationer (SOU 2007:66).

Robert Putnams uppmärksammade studie *Den fungerande demokratin – Medborgarandans rötter i Italien* (1993) ger en inblick i den tilltro som ställs till civilsamhället. Putnam har under flera årtionden studerat Italiens olika regioner för att påvisa en ny förklaringsmodell för de stora skillnader i ekonomiskt välstånd som, något hårddraget, finns mellan norra och södra Italien. Han menar att ju fler människor som har varit engagerade i frivilliga organisationer, exempelvis sångkörers, fågelskådarklubbar och idrottsföreningar, desto bättre fungerar demokratin. Putnam bygger vidare på Tocquevilles klassiska analys av den amerikanska demokratin i början av 1800-talet, där en väl fungerande demokrati ansågs bygga på en utvecklad *medborgaranda*: ”Medborgarna måste, när de ägnar

sig åt politik, förmås att inte bara se till sin egen nytta utan även till helheten, till det gemensamma bästa” (Rothstein och Petersson, ur Putnam 1996). Denna förmåga är något som, enligt Putnam, utvecklas i ett väl förgrenat nät av frivilliga kultur- och fritidssammanslutningar. Sammanslutningarna fungerar närmast som en demokratiskola som främjar det Putnam kallar *institutionell effektivitet*: ”En effektiv demokratisk institution måste reagera och samtidigt agera: vara lyhörd för sina medborgares krav och använda begränsade resurser på ett effektivt sätt så att dessa krav tillgodoses” (Putnam 1996: 21). Putnam går emellertid ett steg till och hävdar att medborgarandan också förklarar varför vissa regioner haft en överlägsen ekonomisk tillväxt.

I Östeuropa, med länder som Polen och forna Tjeckoslovakien, kom civilsamhället under 1980-talets frigörelse att symbolisera en sista utväg ut ur tidens kommunistiska förtryck. Misstron mot staten var så djupt rotad att många ledande debattörer förespråkade en civil revolt (Ehrenberg 1999). Civilsamhället uppfattades i denna kontext som den autentiska arenan för mänskliga relationer, medan den traditionella politiken och dess utövare, staten, sågs som korrupt och ett hot mot friheten. I det ”gamla” Europa har medborgarna i större utsträckning lutat åt tanken att det är marknaden som står för frihet och välgång, och civilsamhället som står för gemenskapen och den sociala tryggheten (Trägårdh 2007).

I USA är idéer om ett vitalt civilsamhälle djupt rotade i kulturen. Här har det civila fått en dubbel roll i förhållande till statsmakten: att begränsa en inkräktande stat, och samtidigt ta vid där statens välfärdsinsatser inte räcker till. Här har den liberalistiska synen på civilsamhället fått starkt fäste. Det råder ingen egentlig skillnad mellan liberalismen och socialismen kring det civilas innebörd, men en stor skillnad ligger i uppfattningarna om dess syften. Liberala tänkare har format en teoretisk tradition där det anses att statens inflytande skall begränsas till förmån för en frigörelse av civilsamhällets marknadskrafter. Marxister, å sin sida, har alltid varit kritiska mot den oreglerade marknaden och framfört den som ett hot mot möjligheterna till ett civiliserat liv (Ehrenberg 1999).

I Sverige är situationen en annan. Den svenska nationella identiteten är nära sammanlänkad med idén om välfärdsstaten, med likvärdig betoning på ”välfärd” och ”stat”. Det är svårt att särskilja nationen från staten i den svenska politiska traditionen, och liberala kritiker mot statens starka ställning i Sverige hävdar ofta att nation, stat och samhälle är närmast synonyma begrepp i Sverige (Trägårdh 2007). Och Sverige har i mångt och mycket en unik politisk tradition. Den starka socialdemokratiska rörelsen och det sociala kontraktet mellan staten, arbetsgivarna och arbetstagarna som grundlades under 1930-talet – ”den svenska modellen” – där samhällets stora maktcentra enades kring en kompromiss av

motstridiga intressen för samhällets gemensamma bästa, har tillsammans med en stark folkrörelse spelat en stor roll i denna utveckling.

I Sverige finns ett mycket speciellt förhållande mellan statliga aktörer och det civila samhället i jämförelse med andra länder. Till de klassiska folkrörelserna med rötter i 1800-talet kan räknas nationella och lokala organisationer inom frikyrko-, nykterhets-, och arbetarrörelsen, liksom bondekooperation och folkbildning. Dessa rörelser växte upp som proteströrelser och utmanade det politiska etablissemang, men i och med den allmänna rösträtten kom de att i allt större utsträckning närma sig staten och den politiska sfären. Med tiden har samarbetet med staten institutionaliserats och flera av de klassiska folkrörelserna har förvandlats till en del av den offentliga förvaltningen (SOU 2007:66). Det svenska organisationsväsendet brukar tillskrivas tre huvudroller – rollen som röstproducent, rollen som serviceproducent och rollen som demokratiskola (Feltenius 2006). Folkrörelserna har inneburit en kombination av alla tre, där den breda förankringen och de demokratiska förtecknen, samt en verksamhet som kombinerar en röst- och servicefunktion är främmande i många andra länder utanför Norden (SOU 2007:66).

Sverige har i retrospektiv haft en mycket ovanlig, men samtidigt gynnsam utveckling med både en stark stat och ett starkt civilsamhälle. Men under de senaste decennierna har utvecklingen gått i en allt mer marknadsanpassad och individualistisk riktning, vilket har medfört att den svenska modellen blivit allt mer urlakad och i viss mån tappat sitt starka förtroende, vilket det stora medlemsraset inom exempelvis fackföreningsrörelsen är ett tydligt tecken på. Som en förklaring till att folkrörelsernas funktion som en balanserande motvikt mot staten och marknaden har urholkats har forskare framfört att rörelserna har blivit allt för uppknutna till makten (Svedberg och Trägårdh 2006).

Folkrörelsebegreppet anses vara något snävare och inte lika inkluderande som civilsamhället. Ett ökat fokus på civilsamhället kan därför bredda diskussionen, liksom förståelsen för denna samhällssfär i Sverige, genom att fler typer av organisationer ryms inom begreppets ramar. Även om de traditionella folkrörelserna försvagas verkar aktiviteten i och kring civilsamhället ha förblivit på en relativt konstant nivå. ”Medlemskap ter sig inte längre som något självklart utan kopplingen till föreningarna kan vara mer tillfällig och svagare till sin natur” (Lundåsen 2006: 163).

Från politiskt håll framhävs också civilsamhällets positiva värden, även om man fortfarande ofta talar om folkrörelser i den politiska diskursen. Medborgarsammanslutningar anses ha en viktig roll när det gäller att utveckla, fördjupa och bredda demokratin:

- Medborgarsammanslutningar kan vara en mobiliserande kraft i samhället.
- Sammanslutningar som kanaliserar särskilda intressen kan fungera som motvikt till offentlig maktutövning.
- Genom medborgarsammanslutningar har medborgarna ytterligare möjlighet att göra sin röst hörd.
- Om sammanslutningarna ges bättre möjligheter att delta i den politiska processen kan de också ge makt åt i dag underrepresenterade grupper i samhället, vilket kan bidra till att bekämpa utanförskap. (Prop. 2001/02:80, ur SOU 2007:66)

Målet med folkrörelsepolitiken i Sverige ”är att människor ska ha bästa möjliga förutsättningar att bilda och delta i olika typer av folkrörelser och föreningar” (SOU 2007:66). Det är därför viktigt att förstå mekanismerna bakom människors engagemang – psykologin mellan individ och samhälle.

2.3 TEORIER OM PSYKET

Psyket är, enligt Castoriadis, en egen varaform i likhet med naturen, det levande och samhället, och måste i första hand förstås utifrån sig själv och sina egna principer. Psyket existerar som ett flöde – ”ett flöde av *föreställningar* (imaginära bilder eller representationer) som är associerade till ett flöde av *affekter* (positiva/negativa känslor) och investerade med ett flöde av *intentioner* (strävan att uppnå de affekter som föreställningarna är associerade till)” (Theodoridis 2000). Det som gör detta flöde möjligt är psykets föreställningsförmåga: att kunna ”se” en bild av något som inte är närvarande. Människan skiljer sig från andra levande varelser i det att hon har en *radikal föreställningsförmåga* som gör det möjligt att skapa bilder och föreställningar av saker som inte har motsvarigheter i naturen.

Det är en ständig strävan efter njutning, eller mening, som organiserar detta psykiska flöde hos människan. Genom att föreställningar hela tiden investeras med positiva och negativa känslor (affekter), uppstår samtidigt en intention att uppnå dessa känslor. I samma stund uppstår en meningsfull värld där människan ”huvudsakligen [lever] inom och genom en imaginär värld av meningar/njutningar”. Dessa njutningar eller meningar realiserar psyket i första hand i den imaginära världen av drömmar och fantasier i form av det man kallar *representativ njutning* (Theodoridis 2003a). Det mänskliga psyket tycks vara kaotiskt och

världsfrånvänt, då den skapar bilder ur ingenting. För att bringa ordning och i någon mån tygla denna i grunden autistiska varelse som är människan måste samhället *socialisera* dess psyke.

För att ett samhälle ska kunna uppstå och fortleva måste psyket hos de individer den utgörs av införliva de sociala imaginära betydelser och institutioner som samhället är uppbyggt kring. Denna psykiska process kallas för *sublimering* och innebär att det mänskliga psyket investeras med föreställningar om samhällets imaginära betydelser, som i sin tur laddas med affekter och intentioner. I rollen som sublimeringsobjekt erbjuder samhället psyket dels en social verklighet där reella njutningar kan uppnås, dels de handlingsalternativ för att uppnå dessa njutningar som är sanktionerade eller institutionaliserade av samhället. Resultatet av psykets socialisering är den medvetna sociala individen som – till skillnad från det omedvetna – är funktionell för samhället. De njutningar som hon strävar efter reproducerar samhällets maktrelationer och diskurser, normer och värderingar samt institutioner – till skillnad från det omedvetna som i drömmen och dagdrömmen skyr det socialt funktionella och rationella (Theodoridis 2000).

Människan, den medvetna sociala individen, är i detta avseende ”en ständigt trasig flotte som flyter på ett bottenlöst hav av subjektiva fantasmer (drömmar och dagdrömmar) och som håller sig flytande genom att sublimerar kollektiva fantasmer (sociala imaginära betydelser)” (Theodoridis 2000).

Men de två centrala imaginära betydelserna i den moderna västvärlden, friheten och rationaliteten, har i sig socialiserat en utveckling av den medvetna individen, nämligen den autonoma individen. Ifrågasättandets princip har varit en grundförutsättning i vårt samhälle sedan antikens dagar och resulterat i två oerhört starka drivkrafter, nämligen frihet och rationellt herravälde. Det finns ett starkt spänningsfält mellan dessa båda drivkrafter. Föreställningen om friheten, som individuell och kollektiv autonomi, har laddat psyket med starka affekter och intentioner om den fantastiska njutning som friheten innebär. Men den autonoma individen (i västerländsk mening) kan bara uppstå genom en sublimering av de rationella föreställningarna om *reflektion* och *överbärande*.

3 METOD

I vår strävan att återge berättelsen om Grupptalan mot Skandia möttes vi av en rad metodologiska utmaningar. Först var vi tvungna att ta ställning till hur vi skulle hantera den enorma mängd data som ställts till vårt förfogande och hur vi, så att säga, skulle skapa vår berättelse ur detta material. Därutöver har vi haft vissa svårigheter med att kombinera våra berättelseambitioner med uppsatsens syfte: att genomföra en institutionell belysning. Lösningen blev en tvådelad metodologisk ansats: dels ett övergripande institutionellt perspektiv, dels en underordnad med ändå väldigt viktig berättelseanalys.

Vi börjar med det mest konkreta – berättelsen om Grupptalan mot Skandia så som den är berättad i tidningar, intervjuer, medlemsbrev med mera. Här föll det sig naturligt att använda berättelseanalys:

Det är genom de historier vi berättar och hör berättas som vi gör samhället begripligt; det är genom narrativer som vår situation – och alla andras – i det politiska och kulturella landskapet tydliggörs. Förståelsen av vår plats i tingens ordning är dock inget som uppstår i ett politiskt vakuum. Betydelse formas i ett sammanhang, inte minst inom vissa maktkonstellationer. Studiet av narrativer anses av utövarna således frambringa insikter om samhället och politiken. (Robertson, ur Bergström och Boréus 2005: 221)

De forskare som använder sig av berättelser, eller narrativ, som metodologisk ansats utgör en långt ifrån homogen skara. Det narrativistiska synsättet på socialvetenskapliga studier präglas snarare av en stor begreppslig mångfald och har kommit att användas inom en rad vetenskapliga discipliner med inspiration från litteraturvetenskapen. Vad som ändå kan sägas förena dessa vitt skilda förhållningssätt är en övertygelse om att det sociala livet i sig utgörs av berättelser, och att vi strukturerar våra identiteter och erfarenheter huvudsakligen genom dem. Den analytiska tyngdpunkten ligger i att utläsa och tolka dessa berättelser på ett individualistiskt vis. Men berättelser ger oss förutom information om vad som har hänt även insikt om hur individer förstår dessa händelser, det vill säga hur man skapar *mening* (Riessman 1993, ur Bergström och Boreús 2005: 19). Definitionerna av vad som utgör berättelser är lika många och varierade som förhållningssätten. Den franske semiologen Roland Barthes står för den kanske mest vida definitionen av begreppet när han uttrycker att berättelser utgör all form av kommunikation. Historikern Hayden White ger uttryck för en

liknande tanke – berättelser utgör en metakod som tillåter oss att överföra kunskap om den gemensamma verklighetens natur. Vissa strukturalister, å sin sida, står för en något mindre abstrakt definition – att berättande innebär ett organiserande av händelser till en handling (Robertson, ur Bergström och Boréus 2005: 228-229).

Vår berättelseansats har dock medfört vissa praktiska prövningar i hanterandet och återgivandet av det empiriska materialet. Som ett ledmotiv i detta arbete har vi använt Barbara Czarniawskas beskrivning av berättelseanalysens praktiska tillämpning som en resa från praktikens till forskningens fält:

1. Watch how the stories are being made
2. Collect the stories
3. Provoke storytelling
4. Interpret the stories (what do they say?)
5. Analyze the stories (how they say it?)
6. Deconstruct the stories (unmake them)
7. Put together your own story
8. Set it against/together with other stories (Czarniawska 2004: 15)

Denna resa har inspirerat oss i hur vi tagit oss an det dигра empiriska materialet och sedermera format vår version av berättelsen om Grupptalan mot Skandia. Vår empiri består dels av våra egna intervjuer med medlemmar av föreningen Grupptalan mot Skandia, dels av föreningens egna ”artefakter”.

Tre intervjuer har genomförts: en gruppintervju med tre av föreningens styrelsemedlemmar samt två individuella intervjuer, varav den ena med föreningens styrelseordförande och den andra med föreningens försäkringsteknisk expert. Artefakterna, ett förhållandevis omfattande och varierande datamaterial som innefattar förutom egna texter – interna dokument, medlemsbrev, essäer, e-postkorrespondens, insändare, protokoll, mötesanteckningar m m – även texter skrivna av aktörer utanför organisationens formella gränser, främst nyhetsartiklar och juridiska utredningar. Allt detta material har inhämtats från föreningen själv. Tillsammans kan dessa artefakter – sekundärdata – sägas utgöra den ”berättelsevärld” som organisationen lever i och präglas av. Vi har dock vid behov och i kompletterande syfte även sökt nyhetsartiklar utanför det arkiv som föreningen har tillhandahållit.

För att återkoppla till Czarniawska har vi här, så att säga, observerat, samlat och provocerat fram berättelser ur både våra primära och sekundära källor. Våra öppna och semistrukturerade intervjufrågor (se bilaga) speglar på ett tydligt sätt hur denna ansats är ämnad att provocera fram historieberättande. Det har i sig varit en mycket intressant erfarenhet. Alla dessa *mikroberättelser* har vi sedan tolkat, analyserat, dekonstruerat och åter satt samman till vår egen makroberättelse. Det är den som följer efter detta kapitel. Vårt att tydliggöra i detta sammanhang är att denna berättelse på intet sätt utgör den objektiva verkligheten eller ”sanningen” kring fallet. Det motsäger hela den socialkonstruktivistiska världsbild eller ontologi som denna studie bygger på. Istället måste berättelsen ses som vår tolkning, om än i många avseenden en institutionaliserad tolkning, av de senaste årens händelseutveckling så som den står berättad i våra egna intervjuer, samt den uppsjö av nyhetsartiklar, medlemsbrev och utredningar o s v som cirkulerat kring föreningen Grupptalan mot Skandia och företaget Skandia. För att förstärka detta förhållande ytterligare och ge berättelsen en dramaturgisk inramning har vi valt att namnge berättelsens kapital med tidningsrubriker. Dessa är tagna från den tidsrymd som kapitlet ifråga utspelar sig i, och symboliserar dess innehåll. Rubrikerna speglar även den sprängkraft som skandalerna och även föreningen hade i mediabuset vid tiden.

För att på ett systematiskt sätt kunna hantera den stora mängden empiriskt material var vår ursprungliga plan att bearbeta dessa studiens mikroberättelser (nyhetsartiklar m m) enligt en form av strukturalistisk berättelseanalys inspirerad av Alexa Robertson. Hon har sammanfogat Chatmans dikotomi mellan historia och diskurs med en anatomisk modell av sociolingvisten Labov, där en uppställning av berättelsers formella egenskaper och beståndsdelar erbjuder en praktisk metod som kan tillämpas empiriskt. Denna sammanfogade modell presenteras nedan i figur 1.

En berättelse =

en historia =
‘vad’

<i>Abstract</i>	= sammanfattning av berättelsen
<i>Orientering</i>	= tid, plats, situation och deltagare
<i>Komplicerande handling</i>	= förflyttning från jämvikt till obalans
<i>Upplösning</i>	= vad som slutligen händer
<i>Coda</i>	= återför perspektivet till nutid

en diskurs =
‘hur’

<i>Utvärdering</i>	= betydelsen av handlingen kommenteras = det sätt på vilket innehållet förmedlas och mening ges till historien
--------------------	---

Figur 1. En berättelses anatomi (Robertson, ur Bergström & Boréus 2005: 230).

Under arbetets gång blev vi dock varse om att denna strukturalistiska modell skulle bli allt för tidskrävande. Den visade sig även vara oförenlig med våra magmatiska-ontologiska antaganden. Denna typ av strukturalistiska modeller kan vid första anblick te sig väldigt lockande och användbara, och vi skall villigt erkänna att vi även fick se oss själva fångade vid något tillfälle. I efterhand är det bara att konstatera hur lätt det är att hänfalla åt reduktionism, och hur ofta denna väg leder till teoretiska återvändsgränder.

Strukturalisten Chatman har definierat berättelser som bestående av dels en historia, dels en diskurs. Historien består i hans synsätt av innehållet eller händelseförloppet, samt de karaktärer eller företeelser som har att göra med iscensättningen, eller med andra ord berättelsens ”vad”. Diskursen å sin sida handlar om medlen som används för att förmedla innehållet (Robertson, ur Bergström och Boréus 2005: 230), och skulle kunna kännetecknas som berättelsens ”hur”. Denna syn på diskurser visade sig gå stick i stäv med den innebörd Castoriadis ger begreppet i den politiska dimensionen, och för att undvika fullständig begreppsförvirring var den Chatmans synsätt tvungen att utgå.

Systematiken fick i viss mån ge vika, och berättelsen växte istället fram i takt med materialets bearbetning, i stor utsträckning i enlighet med de steg som Czarniawska beskriver. Trots vissa farhågor om bristande urvalskriterier inför återgivandet av berättelsen fortgick arbetet utan större komplikationer. Relativt tidigt kom vi till insikten om att samma berättelser avspeglade sig i den totala massan av material, och de tolkningar och värderingar som lyftes fram verkade i stor utsträckning vara grundade på samma *betydelser*.

I vår strävan att berätta historien om Grupptalan mot Skandia föll det sig, som sagt, naturligt att använda sig av berättelseanalys som metodologisk ansats. I vissa aspekter, skulle det visa sig, står dock denna metod, som den har formulerats av många forskare, i motsättning med studiens teoretiska perspektiv. Men vi anser att de två förhållningssätten inte är oförenliga. Berättelseansatsen kan, menar vi, utökas med Castoriadis resonemang. Här är berättelser inte endast berättelser – de är instituerade av vårt samhälles unika magma av betydelser. Eller, med andra ord: det är genom våra sociala imaginära betydelser som vi skapar och tolkar våra berättelser. Det innebär även att berättelserna är gemensamma – de ligger så att säga i omlopp. Att tolkningarna kan variera betyder i sammanhanget att även betydelserna varierar. De är, trots allt, föremål för ständiga öppnings- och stängningsprocesser.

Detta förhållningssätt har inte minst konsekvenser för analysen av fallet. Vi kom inte att gå djupare in i steg åtta av Czarniawskas analytiska modell, där berättelsen skall ställas i relation till andra berättelser. Istället, genom att betrakta berättelserna som en *magma* av betydelser kan vi, förutom att se den eller de diskurser som har formats kring fallet, även *belysa* de öppnings- och stängningsprocesser som ligger till grund för den sociala verklighet som har instituerats, och som i sin tur avtecknar sig i berättelsen om fallet.

Fallet Grupptalan mot Skandia kan först och främst ses i ljuset av den specifika kontext ur vilken den är sprungen. Men som inledningen till denna uppsats redan har gett uttryck för ter sig faktorerna bakom denna utveckling vara långt ifrån isolerade företeelser. Implicit i denna studies frågeställningar ligger antagandet om att Grupptalan mot Skandia som fenomen återspeglar vissa institutionella förändringar, och att en belysning av dessa även kan ge oss en vidgad förståelse för de processer som utgör vår sociala verklighet.

4 BERÄTTELSEN OM GRUPPTALAN MOT SKANDIA

4.1 ”FESTEN ÄR SLUT FÖR SKANDIA”

Rubrik i Expressen den 24 oktober 2003

Hösten 2003. Baksmällan är ett faktum. Knappt en dag går utan att vi möts av nya avslöjanden om huset Skandia och dess giriga direktörer, sovande styrelser och frånvarande ägare. Strålkastarljuset är riktat på den förre vd:n Lars-Eric Petersson, vars omtalade utspel om att ta ansvar för maktmissbruket genom att sänka sin årslön till en krona inte hade räddat honom från att få sparken tidigare under året. Nu får han personifiera girigheten och omoralen i det sargade bolaget.

Kanske hade berusningen stigit Petersson åt huvudet. Ett halvt årtionde tidigare hade han höjts till skyarna och verkade av hyllningarna att döma närmast ofelbar. På tre år hade Skandias aktiekurs stigit med över 1000 procent, och det som tidigare var ett traditionellt försäkringsföretag hade förvandlats till en superstjärna på börshimlen och en stor finansiell koncern med räckvidd långt utanför Sveriges gränser. USA-satsningen American Skandia var tidens framgångssaga och redovisade det ena vinståret efter det andra. Skandias ledning, dit Ola Ramstedt, Ulf Spång och Jan Carendi kunde räknas, blev upphöjda till olympiska dimensioner, och Petersson själv framstod som hjälten framför andra.

Och nu, bara några år senare, hade avgudadyrkan förbytt i avsky och ilska. Men det var inte här det började. Höstens avslöjanden var endast de senaste i raden av tvivelaktiga historier som till slut hade nått offentlighetens ljus. Våren 2000, när glorian stod som högst, blev det känt att Lars-Eric Petersson fått uppemot 75 miljoner kronor i egen ficka genom ett av koncernens optionsprogram. Året efter drogs uppmärksamhet till ett antal olönsamma investeringar som Skandia Liv hade genomgått. När så beskedet kom den 8 januari 2002 att Skandia hade sålt koncernens kapitalförvaltning, Skandia Asset Management (SAM), till Den norske Bank blåste det upp till storm. Anledningarna var två. Den ena var att det kapital som SAM förvaltar i huvudsak består av livbolagets pensionspengar, den andra att det råder ett vinstutdelningsförbud för ömsesidigt drivna livbolag av typen Skandia Liv. Trots att moderbolaget Skandia hade full ägarmakt över dottern Skandia Liv, fick man alltså inte

plocka ut några pengar för egen vinning. All vinst skulle stanna inom livbolaget och komma spararna till godo.

Redan under dagarna som följde beskedet spekulerades det kring affärens riktighet. Först senare skulle det komma fram att man dagen innan affären dessutom hade förlängt förvaltningsavtalet mellan livbolaget och SAM med tolv år, en ovanligt lång löptid i sammanhanget. Längden på detta avtal misstänks i högsta grad ha bidragit till att Skandia kunde begära en så hög köpeskilling för försäljningen: 3,2 miljarder kronor. En summa, som alltså i hög grad grundade sig på vad det var värt att förvalta livbolagets sparmiljarder. En vinst, som därför delvis borde ha tillfallit livbolaget, men som istället damp rakt ner i koncernens kassakista.

Nästa kapitel i skandalhistorien gällde åter Skandias bonusar. Bolagets styrelse, med ordförande Lars Ramqvist i spetsen, var under våren 2002 fast bestämd att driva igenom ett ifrågasatt optionsprogram. Men tålmodet för koncernens tveksamma ersättningar till sina direktörer hade börjat tryta, och vid bolagsstämman tvingades Ramqvist skjuta frågan på framtiden. Ett knappt år senare, åtföljt av ett växande missnöje med hans ordförandeskap, lämnade han skeppet.

Under denna tid hade det även avslöjats att Skandiatoppar gett sig själva och sina barn lägenheter i Stockholms innerstad tillhörande Skandia Liv. En egen privat bostadsförmedling bekostad med pensionsspararnas pengar, och detta samtidigt som det rådde bostadsbrist i stora delar av huvudstaden.

Inte heller framgångssagan American Skandia skulle gå ett lyckligt slut till mötes. Under 1990-talet hade Skandia successivt infört en ny redovisningsmetod, kallad ”embedded values”. Denna metod innebar att man istället för att enbart räkna de faktiska inkomster man haft under ett år även kunde räkna in kommande års inkomster, och på så vis redovisa höga resultat från det första året. Få verkade oroa sig över de risker som oundvikligen finns i en redovisning där framtida vinster tas för givna. Och när börsen väl föll kring år 2000 föll även värdet på de förmodade framtida inkomsterna. Kvar fanns bara de högst verkliga och enorma kostnader som USA-expansionen hade inneburit. Trots flera tillskott på miljardbelopp från Skandia tvingades man så småningom, i december 2002, att sälja American Skandia till den amerikanska försäkringsjätten Prudential med en reaförlust på 4,4 miljarder kronor.

Våren 2003 fick näringslivsprofilen Lennart Låftman i uppdrag av Skandia Liv att granska affärerna med moderbolaget. En motsvarande utredning skulle även göras av advokaten Otto Rydbeck och revisorn Göran Tidström för Skandias räkning. När resultaten av Låftmans utredning offentliggörs i september samma år faller domen över livbolagets tidigare

styrelser, som visar sig gång på gång ha gett efter för moderbolagets vilja och gått med på den ena tveksamma affären efter den andra. Hur lätt, och befogat, det än är att kritisera Skandias direktörer och styrelse är det samtidigt viktigt att bära i minnet att deras ageranden inte skett i ett vakuum. ”Dels har andra försäkringsbolag gjort liknande saker, dels har den ansvariga myndigheten, Finansinspektionen, förbluffande ofta sett mellan fingrarna”, som Dagens Nyheters ledarskribent den 26 september påpekar. Nu verkar liken i hela branschens garderober vara på väg att dras fram i dagsljuset. I fallet Skandia visar sig garderoben ha varit rymligare än vad någon kunnat ana. För det som händer denna höst är att det som tidigare till synes har verkat vara enstaka händelser nu allt mer liknar toppen av ett isberg där maktmissbruket satts i system.

4.2 ”SPARARNA: SVINAKTIGT, SKANDIA”

Rubrik i Aftonbladet den 16 oktober 2003

I början av oktober 2003 har den massiva uppmärksamheten kring vad som nu omnämns som Skandiaaffärerna eller Skandiasandalerna gjort att bågaren runnit över hos en allt ilsknare allmänhet. En samstämmig opinion kräver åtgärder, och även politikerna tycks ha vaknat till liv. För den enskilde Skandiaspararen, som den senaste tiden fullkomligen bombarderats med nya skandalrubriker, finns all anledning att känna sig grundlurad. Det återstår inte många andra slutsatser att dra än att det egna sparkapitalet hamnat i händerna på giriga tjänstemän och använts till ändamål de inte var avsedda för. Den naturliga reaktionen är en blandning av oro och indignation, i synnerhet bland de människor som lagt sin framtid i det som verkade vara Skandia Livs trygga händer.

Detta till trots hävdar Skandias kundombudsman i Svenska Dagbladet den 2 oktober att det knappt har kommit in några klagomål från bolagets pensionssparare. Av 1,2 miljoner kunder har bara några enstaka hört av sig under den senaste tidens turbulens. Av detta uttalande att döma verkar det inte som att Skandias kunder bryr sig om de omstridda affärerna.

Inte för inte blir detta dock just den gnista som får två strävsamma pensionssparare att tända till. I ett öppet brev riktat till dåvarande Skandiaordföranden Bengt Braun går paret Anders och Marie-Louise Keller till hård attack mot den misskötsel och snedfördelning som

de upplever har präglat förhållandet mellan Skandia AB och Skandia Liv. De riktar sin kritik mot de ansvariga i moderbolaget, eftersom de anser att de är ytterst ansvariga för den rådande situationen där dotterbolagets resurser systematiskt använts för att gynna moderbolagets intressen. Paret godtar inga ursäkter utan kräver att pensionsspararna kompenseras – ett måste om det ”nedsolkade varumärket Skandia skall stå för något annat än syltburkar, rävspel och Svarte Petter.” Brevet publiceras och röner viss uppmärksamhet.

Under oktober månad publiceras fler öppna brev som kritiserar Skandias affärer. Den kanske mest framgångsrika manifestationen sker när Anders Andersson, förlagschef på tidskriften Privata Affärer och skribent för Aftonbladet, på en vecka samlar in över 11 000 namnunderskrifter i ett uppror mot Skandia Liv. Under rubriken ”Du måste kräva kompensation” uppmanar han Skandia Livs dåvarande ordförande, Lars Eric Ericsson, att ta ställning mot moderbolaget och se till att pensionsspararna kompenseras ekonomiskt. Andersson lyfter fram försäljningen av huvudkontoret och försäljningen av kapitalförvaltningen SAM som de mest flagranta exemplen. ”Vi sparare äger kapitalet”, menar han, och framhåller att det är en principiell ståndpunkt.

Skandia hotas nu av anmälningar från en rad olika håll, och röster börjar göra sig gällande om möjligheterna att gå samman i grupp och stämma Skandia genom att föra en s k grupptalan. Denna tanke får bifall från Erik Nerep, professor i juridik och en av Sveriges mest ansedda experter på försäkringsjuridik. Även från politiskt håll är man bekymrade. Den biträdande finansministern Gunnar Lund går ut offentligt med att han tröttnat på Skandiachefernas sätt att gömma sig, och manar dem att ”träda fram och ta sitt ansvar”.

Konsumentombudsmannen Karin Lindell tillsätter i oktober en oberoende utredning. Juristen Stefan Lindskog ges i uppdrag att utreda om livförsäkringstagarna som kollektiv och som konsumenter på något vis har missgynnats av affärerna mellan moder- och dotterbolaget. Han skall ”utröna om det finns någon rättslig grund för ansvar och i så fall i vilken form ett sådant ansvar kan utkrävas”. Detta arbete sker alltså utöver de två internutredningar som Skandia AB respektive Skandia Liv tidigare har tillsatt.

Tanken att utnyttja den nya lagen om grupptalan och föra en gemensam process mot Skandia tar under oktober månad allt tydligare form. För Arne Ruth, journalist och tidigare chefredaktör för Dagens Nyheter, kom frågan om en grupptalan mot Skandia på tal redan i september, då han tillsammans med bland andra juristen Percy Bratt befann sig på resa i Vitryssland för människorättsorganisationen Svenska Helsingforskommitténs räkning. De var där för att observera och stötta de människorättsaktivister som verkar i den sista öppna

diktaturen i Europas närhet. Här träffade de journalister och jurister som kämpar för det fria ordets rätt och mot den systematiska och lagstödda förföljelse som regimen hänger sig åt.

Under färden kom de också att prata om situationen i Sverige. Skandiasandalerna stod i händelsernas brännpunkt, och de var lika förbannade som de flesta andra. För Ruth, som ägnat en betydande del av sin journalistiska gärning åt att belysa maktens olika förgreningar, framstod Skandialedningens hantering av spararnas pengar som ett klassiskt övergrepp på maktlösa.

Bratt berättade under resans gång att det sedan årsskiftet fanns en möjlighet i det svenska rättssystemet att föra en s k grupptalan. Det är en rättslig procedur hämtad från USA, där kallad *class action*, som innebär att personer som vill väcka åtal mot en motpart med stora resurser kan sluta sig samman i en organisation som står för den gemensamma ekonomiska risken. Ruth hade tidigare skrivit om den amerikanska förebilden i samband med ett uppmärksammat mål om det s k Naziguldet (att tyskarna under andra världskriget använde guld som betalningsmedel, guld som ofta kom från koncentrationsläger) och var införstådd i dess potential, även om han såg med blandade känslor på det sätt som lagen ofta kommit att användas i USA. Han insåg dock att det i fallet Skandia fanns en tydlig möjlighet att föra en framgångsrik grupptalan. Percy Bratt, vars advokatbyrå Bratt & Feinsilber kommit att specialisera sig på grupptalan, var även av denna bestämda uppfattning.

4.3 ”SPARARNA TAR UPP KAMPEN MOT SKANDIA”

Rubrik i Dagens Nyheter den 24 oktober 2003

Måhända inspirerad av människorättskämparna i Vitryssland kallar Percy Bratt den 22 oktober 2003 en liten skara människor till möte på advokatbyrån Bratt & Feinsilber i centrala Stockholm. Närvarar gör förutom Arne Ruth även det ovannämnda paret Anders och Marie-Louise Keller, han advokat och hon tidigare tjänsteman på Röda Korset, samt Eric Forsgren, före detta film- och TV-producent. De är inbjudna för att de alla visat framträdande intresse och indignation över händelseutvecklingen i fallet Skandia, men har för övrigt ingen tidigare relation till varandra. Alla har de på nära håll följt den intensiva debatten som förts i skandalavslöjandenas kölvatten, och de instämmer med den kör som kräver upprättelse för

livspararnas intressen. Under mötet informerar Bratt och hans medarbetare om de goda chanser till en framgångsrik grupptalan som föreligger.

Advokatbyrån har redan gjort en första utredning kring de rättsliga möjligheterna att föra en talan mot Skandia, och kommit fram till att den ur rättssynpunkt tydligaste frågan är försäljningen av kapitalförvaltningsbolaget SAM till Den norske Bank. De fyra närvarande låter sig övertygas och beslutar att bilda föreningen Grupptalan mot Skandia, en av de första i sitt slag i Sverige. Till ordförandeposten utses Arne Ruth.

Vilka är drivkrafterna bakom ett sådant beslut? Självfallet är de många och kan inte avskämmas helt från den enskildes personliga bakgrund. Men klart är att det här fanns en mycket tydlig yttre källa att reagera mot. Paret Keller hade redan tidigare känt sig nödgade att visa att livspararna minsann bryr sig, då representanter från Skandia visat tendenser på att vilja sopa allt under mattan. De hade då ingen tanke på att gå med i något organiserat motstånd. Precis som Eric Forsgren var de trötta på känslan av att ständigt knyta näven i byxfickan när något orättvist uppdragas. När Forsgren blev inbjuden till mötet hos Bratt & Feinsilber såg han, trots viss inledande tvekan, här chansen att på ett konkret sätt påverka händelsernas skeenden.

I takt med att skandalerna rullas upp inför spararnas ögon under hösten 2003 blir många på det klara med att deras tillgångar hanterats på ett sätt långt bortom godtagbara gränser, i vissa fall utanför lagens rāmärken. Insikten klarnar om att alla dessa pensionssparare, ett av de största ekonomiska kollektiven i vårt land, står maktlösa och utan officiellt inflytande. Resultatet är en massiv kollektiv ilska – en slags helig vrede, om man så vill. Spararna känner sig svikna, missledda och oinformerade av det bolag som de har satt sin tillit och sin framtid till.

På ett djupare plan är det även en ilska över att inte kunna lita på det rådande systemet. Ett system, vars tidigare kännetecken var hederlighet och pålitlighet – ett, där man inte behövde misstänka varje affärsförbindelse man ingick i, och som nu plötsligt hade övergått i sin raka motsats. Den stora tilltron till staten och dess myndigheter som präglat och kanske fortfarande präglar Sverige har i stor utsträckning även gällt försäkringsbolagen. Arne Ruth ger en träffande analys kring bakgrunden till deras höga förtroendeställning:

– Det svenska samhället under min uppväxt var ett mycket speciellt samhälle när man ser tillbaka på det rent historiskt. Jag betraktar den svenska efterkrigsmodellen som en av 1900-talets utopier. Det fanns ju flera utopiska samhällssystem, Sovjetsystemet vet vi ju vad det handlade om, men det svenska systemet var ett slags ”low-key utopia”. Den hade inga gigantiska ambitioner, den sa inte att vi skulle rädda all mänsklighet för all framtid eller att vi

sitter inne på lösningen på alla problem, utan det var en mycket mer vardagsbetonad utopi. Men själva poängen med en utopi som folk tror på är att den också medför en psykologisk motivering. Sverige stod utanför kriget och vi fick tio år på oss innan resten av Europa kom ikapp oss ekonomiskt. Det fanns alltså mycket goda förutsättningar efter kriget för att skapa en bra ekonomi. Men det fanns en speciell stämning i det här samhället. I synnerhet de här åren efter kriget var känslan av förändring stark och det fanns möjligheter hela tiden. Min generation har det mycket lättare, för vi är optimister i grunden.

– Det här försäkringssystemet var en del av samma mentalitet: allt var ordnat, man kunde lita på det och behövde inte oroa sig. Det fanns en säkerhet i systemet som man trodde på. Svenskarna har inte förstått vilken stor förändring som dagens läge medför. Vi lever fortfarande kvar i tron om att Sverige är det här stora undantaget där ingenting obehagligt händer runt hörnet. Det finns inga givna villkor längre.

Lägenhetsaffärerna var i sammanhanget kanske de minst relevanta bland alla skandaler då det i jämförelse rörde sig om småpengar. Ändå gavs dessa mest utrymme bland löpsedlarna och blev därmed den injektion som medförde att bordsduken lyftes och där inunder blottade oceaner av konstigheter i ett av Sveriges mest renommerade börsbolag. Grupptalan mot Skandia startade som en slags revolt mot ett samhällsklimat där direktörer och tjänstemän helt legitimt kan plocka ut hundratals miljoner kronor i egna bonusar, pengar som svårligen kan kopplas till deras insatser i verksamheten. Man kan likna dem vid en kader som skaffat sig en maktställning utan fungerande extern kontroll, i en djungel där det är fritt fram att roffa åt sig av de frukter som erbjuds. Denna grupp har därmed i viss mån isolerat sig från resten av samhället, och förstår därför inte heller hur deras handlingar uppfattas av omgivningen. Det svenska och inte minst internationella näringslivet har sedan slutet av nittioalet sett samma situation upprepa sig, och urarta, gång på gång.

Får man verkligen bete sig på det här sättet? Frågan blev och har så förblivit Grupptalan mot Skandias underliggande mantra. Därav följer att den djupaste drivkraften bakom föreningen inte heller är ekonomisk, utan av en mer principiell och symbolisk natur. Ingen av initiativtagarna bakom Grupptalan mot Skandia gick samman för att de hoppades på en rejäl ekonomisk kompensation för Skandias svek. Snarare handlade det om att markera sitt missnöje, att ta till de rättsliga medel som stod till buds och säga: hit men inte längre!

För att kunna föra en grupptalan krävs en viss ekonomisk säkerhet för att täcka de många omkostnader som en rättstvist kan innebära. Det finns i lagen en formell gräns satt till 1,5 miljoner kronor som måste nås innan förhandlingar om en grupptalan kan börja. Vid föreningens konstituerande möte den 22 oktober sattes medlemsavgiften till 150 kr, vilket

betydde att föreningen måste attrahera minst 10 000 medlemmar för att kunna föra en grupptalan mot Skandia. Vid mötet antogs även föreningens stadgar. Här framgår det klart att föreningens syfte är att tillvarata och bevaka intressena hos Skandias livspararkollektiv, och att de främst inriktar sig på försäljningen av SAM. I retrospektiv kan man dock hävda att ledstjärnan i föreningens verksamhet har blivit den bredare målsättning som också framkommer av stadgarna – att ”skydda samtliga pensionssparares ekonomiska intressen och reagera mot det bristande ansvar som visats gentemot spararna.”

Dagen efter mötet kallar organisationen till vad som visar sig bli en mycket välbesökt presskonferens i Bratt & Feinsilbers lokaler. Det blir också det officiella startskottet för en mer organiserad revolt mot oegentligheterna inom Skandia.

4.4 ”KAN HAN RÄDDA SKANDIA LIV?”

Rubrik i Helsingborgs Dagblad den 29 oktober 2003

Turbulensen inom Skandiakoncernen skapar under hösten 2003 allt större känningar i branschen som helhet. Den biträdande finansministern Gunnar Lund visar ett ökat intresse för den kris som enligt honom hemsöker livförsäkringsbranschen. Den 8 oktober träffar han även de ansvariga för de största livbolagen för att diskutera den föreliggande förtroendekrisen och vad som kan tänkas göras för att häva den. Öppenhet och genomlysning tycks vara ledorden, och Lund rekommenderar bolagen att, som Skandia, tillsätta egna oberoende utredningar. Men direktörerna anser inte att det finns något behov av att utreda sina egna bolag, utan skyller förtroendekrisen på skandalerna kring Skandia. Lund blir besviken över bolagens ovilja och ger i slutet av oktober i uppdrag åt Finansinspektionen att granska de olika bolagen.

Det går inte komma runt tanken att branschens tillstånd delvis beror på tidigare bristande politiskt intresse, och även bristande tillsyn från framför allt Finansinspektionen, den myndighet som ansvarar för tillsynen av livförsäkringsbranschen. Fungerande tillsynsorgan är av yttersta vikt för att aktieägare, pensionssparare eller medborgare i stort ska kunna lita på det finansiella systemet. Om myndigheten gör sitt jobb vågar vi placera våra besparingar i banker, försäkringsbolag och livbolag, eller köpa aktier. Om det inte fungerar riskerar den samhällsekonomiska motorn att börja hacka. Att Gunnar Lund nu aviserar förändringar av lagstiftningen för att få bort intressekonflikter inom bolagen, och för att öka spararnas insyn

och inflytande är för många ett efterlängtat initiativ. Att han även lyft frågan om en förändring av flytträtten av pensionskapital är ett välkommet besked.

Skandia Liv hanterar krisen genom att den 28 oktober utnämna den tidigare Riksbankschefen Urban Bäckström till ny vd. I ett pressmeddelande i samband med tillträdet uttrycker Bäckström en förståelse för ”den ilska och besvikelse som många kunder givit uttryck för under senare tid”, och fäster stor vikt vid utmaningen att återvinna kundernas förtroende. Vidare menar han att Skandia Livs självständighet i förhållande till Skandia bör tydliggöras så att inget ska få stå i vägen för bolagets primära uppdrag, att ”förvalta långsiktigt trygghetssparande för kunderna till låga kostnader och med bra avkastning till en rimlig riskexponering.”

Urban Bäckström efterträder Ola Ramstedt, som lämnade vd-posten en månad tidigare efter att ha fått utstå svidande kritik för sin inblandning i flera av de omdiskuterade internaffärerna. Ramstedt blev därmed ytterligare en i raden av tidigare direktörer som under 2003 fått se sig spolade ner längs syndafloden i kölvattnet av alla dubiösa affärer. Den storstädning som började med att styrelseordföranden Lars Ramqvist avgick i februari följdes som bekant av att vd Lars-Eric Petersson fick sparken. Även finanschefen Ulf Spång fick lämna skeppet i mitten av september.

Rekryteringen av Bäckström tas emot med idel lovord i pressen, och hans tidigare uppdrag som chef för Riksbanken, liksom den starka integritet han gjort sig känd för under bankkrisen på nittioalet anses borga för ett nytt starkt ledarskap i Skandia Liv. Om någon ska kunna stoppa eroderingen av det nedsolkade varumärket och påbörja upprättandet av bolagets förlorade heder så är det han, menar en rad varumärkesforskare i en artikel i Veckans Affärer. Men situationen är minst sagt spänd, och det gäller att visa handlingskraft i ett inledande skede.

Det första Bäckström tvingas göra som nytillträdd vd är att ”med tungt hjärta” avisera en sänkning av 140 000 pensionssparares utbetalningar med upp till 6 %. Precis som Folksam Liv och SEB Trygg Liv före dem tvingas Skandia Liv mot bakgrund av den långvariga börsnedgången sänka pågående pensionsutbetalningar. Detta upprör många pensionssparare, och neddragningarna blir så småningom en av Grupptalan mot Skandias hjärtefrågor.

4.5 ”GRUPPTALAN HAR NÅTT HALVVÄGS”

Rubrik i Nerikes Allehanda den 15 november 2003

Den fortsatt stora uppståndelsen kring Skandia gör att intresset är stort för den presskonferens som hålls den 23 oktober med anledning av Grupptalan mot Skandias bildande. Det blir mycket riktigt en välbesökt tillställning i advokatbyrå Bratt & Feinsilbers regi på Östermalm i Stockholm, där styrelsen för första gången presenterar sig i sin nya roll. De är upprörda över skandalernas omfattning, men väljer av strategiska skäl att inrikta sig på frågan om försäljningen av kapitalförvaltningen SAM. Föreningen hävdar att Skandia Liv, och i förlängningen alla pensionssparare, har gått miste om sin rättmätiga del av köpeskillingen på motsvarande 2 miljarder kronor. De kräver ekonomisk kompensation och är beredda att gå till domstol. Samtidigt är de medvetna om att 2 miljarder fördelat på 1,2 miljoner livsparare inte kommer att medföra några stora summor för den enskilde, men framhäver att det är en principiellt viktig fråga som kan bli prejudicerande för branschen som helhet. Föreningens bildande ges stor uppmärksamhet i media, och Arne Ruth får i stor utsträckning nu personifiera pensionsspararnas kamp mot Skandia.

Resultatet låter inte vänta på sig. Första veckan formligen försar det in samtal till advokatbyrå. De har gått med på att sköta det mesta av administrationen i detta inledande skede då föreningen saknar både lokal, telefonnummer och personal för att hantera alla inkommande registreringar. Men ingen förväntar sig att trycket ska bli så stort. Den ordinarie verksamheten på advokatbyrå får mer eller mindre läggas på is under dessa intensiva veckor. Eva Redhe, numera vd för Erik Penser fondkommission, är med från första början som driven projektledare och koordinerar verksamheten ihop med styrelsen. Hon flankeras av Anna-Sofia Genberg som vice projektledare. Föreningen saknar även organisationsnummer, postgirokonto och hemsida, vilket speglar brådskan att organisera och formalisera verksamheten i början för att inte riskera att mista medlemmar. Men det går vägen och inom loppet av en vecka har mer än 3000 människor visat sitt intresse. Över 1000 av dessa har även blivit medlemmar. Efter att ha annonserat i en rad tidningar runt om i landet passerar föreningen inom de närmaste tre veckorna 5000 medlemmar och är därmed halvvägs till sitt mål om 10 000 medlemmar.

Vid sidan av det rent administrativa är styrelsen tvungen att i samråd med advokatbyrå rita upp riktlinjerna för verksamheten som helhet och hur en eventuell grupptalan skulle komma att se ut. Trots sina vitt skilda bakgrunder, och trots bristen på tidigare relationer

fungerar samarbetet inom styrelsen smärtfritt. Alla visar sig vara villiga att lägga ner ett omfattande ideellt arbete och göra vad som behövs för att få verksamheten på fötter. Detta har sedan fortsatt vara gällande under föreningens snart femåriga historia. Vad som också speglar denna starka kollektiva drivkraft är det ekonomiskt förmånliga avtal som föreningen ingår med Bratt & Feinsilber, där advokatbyrån godtar för föreningen gynnsamma villkor mot att de i händelse av en fällande dom ges full ersättning. Mot slutet av november har ombuden utrett affärerna närmare och formulerat den juridiska grunden för en grupptalan: de 2 miljarderna är en förtäckt olovlig vinstutdelning som strider mot de i försäkringsrörelselagen angivna principerna om hur ett livförsäkringsbolag som drivs enligt ömsesidiga principer skall hantera sina resurser.

4.6 ”BOTTENLÖS MORAL OCH GIRIGHET – RYDBECKS SVIDANDE DOM ÖVER SKANDIALEDNINGEN”

Rubrik i Göteborgs-Posten den 2 december 2003

2 december 2003. Skandiautredarna Otto Rydbeck och Göran Tidström har presenterat resultaten av sin utredning, och det som många befarat står nu som faktum. Den stora nyheten undgår nog inte den som öppnar en dagstidning denna tisdagsmorgon. Någon munter läsning är det inte. Skandias ledning ska ha agerat direkt svekfullt, på gränsen till brottsligt, mot såväl livbolagets sparare som mot de egna ägarna.

Till det mest iögonenfallande i rapporten hör uppgifter om att bolagets direktörer kvitterat ut miljarder kronor i egna bonusar bara under de senaste 5-6 åren. De två av Skandias så kallade incitamentsprogram som kommer att stå i fokus för bonushärvan är *Sharetracker* och *Wealthbuilder*. *Sharetracker*, ett optionsbaserat program som startades 1997, var kopplat till Skandias aktiekurs, och utdelningarnas storlek var i sin tur kopplade till kursens värdeutveckling. Ursprungligen hade programmet en begränsning, ett tak, som innebar att kursökningar på över 15 procent inte skulle räknas. För *Wealthbuilder*, som löpte åren 1998-1999, låg motsvarande tak på 300 miljoner kronor. Nu framkom det att taken på båda programmen hade lyfts bort av Lars-Eric Petersson och Ulf Spång utan styrelsens vetskap, med kostnader på miljardbelopp som följt för Skandias aktieägare.

Lars-Eric Peterssons egna bonusar ska ha varit tämligen oreglerade, och därtill osant återgivna i koncernens årsredovisningar. Här, och på flera andra ställen, faller en del av skuggan på Lars Ramqvist. Han, i egenskap av styrelseordförande, hade det yttersta ansvaret för att upprätthålla en fungerande kontrollkedja mellan ägare, styrelse och ledning. Istället hade han ingått privata – och muntliga – bonusuppgörelser med Petersson, och avskaffat förandet av skrivna protokoll i den ersättningskommitté som handhade bolagets bonusärenden.

Inte heller Rydbeck väjer för Ramqvist och resten av den gamla styrelsen när han riktar sina juridiska skottsälvor. Styrelsemedlemmarna hade i flera fall inte förstått den fulla innebörden av de bonus- och optionsprogram som fanns i rullning, och inte ens när de fick reda på att företagsledningen gått bakom ryggen på dem valde de att agera. När styrelsen väl informerades om att Sharetracker inte längre hade ett tak accepterade de helt enkelt faktum, och gick till råga med på att förlänga programmet!

Två dagar innan rapportens offentliggörande håller styrelsen ett krismöte för att diskutera de nya uppgifterna. Bengt Braun, som tillträdde i rollen som styrelseordförande i Skandia på vårens bolagsstämma – samma stämma där han bara timmar senare sparkade Lars-Eric Petersson – lämnar sin post nästa dag. Han uppger tidsbrist som den avgörande faktorn bakom beslutet och skyller oegentligheterna på den förre vd:n, men medger ändå att en styrelse aldrig till fullo kan svära sig fri från ansvar.

Även Skandia Liv omfattas av missbrukets följder. Rydbeck och Tidström avslöjar att flera av de tidigare toppcheferna på ett systematiskt och förslaget sätt dolt kostnader på flera miljoner för privata lyxrenoveringar av lägenheter ur livbolagets fastighetsbestånd. I samma veva avslöjar Veckans Affärer hur Skandia i decennier mjölkat livbolaget på miljardbelopp genom att låta det stå för notan för allehanda kostnader som uppkommit i andra delar av koncernen. Tankegången följer girighetens närmast naturliga logik: är det svårt att plocka ut vinster från livbolaget kan mjölkningen göras mer effektiv genom att dränka det i hela koncernens kostnader.

Reaktionerna från de anklagades bänk dröjer inte länge. Lars-Eric Petersson, liksom sina kumpaner Jan Carendi och Ulf Spång, går till motattack mot Rydbecks rapport. Petersson bedyrar sin oskuld och menar att han utmålats till syndabock. I själva verket, hävdar han, är det Skandias styrelse med Lars Ramqvist i spetsen som bär ansvaret för att taken på bonusprogrammen lyftes bort. Jan Carendi å sin sida tillbakavisar uppgifterna om att han mottagit över en halv miljard kronor i bonusutbetalningar under sin tid som vd för American

Skandia. Den rätta siffran är enligt honom ”bara” 280 miljoner. Och Ulf Spång annonserar att han funderar på att stämma Rydbeck för förtal.

”Plötsligt står kvartalskapitalismens hjältar där och urskuldar sig”, skriver Aftonbladet den 3 december. Gång på gång hänvisar bonustrojkan till det relativa i siffrorna, vare sig förklaringen är den ojämförbara aktieutvecklingen i det sena nittioalets börsyra, eller en jämförelse med storebröderna på andra sidan Atlanten. Det sistnämnda har Olle Rossander beskrivit målande i sin bok *Det kidnappade kapitalet. På spaning i Skandiaaffärens skugga*, som kom ut 2007:

Från Sveavägen, Strandvägen och Östermalm är det ganska långt till Wall Street och Manhattan – i kilometer. Men på allt fler svenska chefers mentala karta ligger dessa finanscentra mycket nära varandra.

Låt vara att Strandvägen fortfarande är lite ”kusinen från landet”, men man gör sitt bästa för att komma i kapp. Språkbruk, tänkesätt, livsstil, statussymboler och, inte minst, inkomsterna ska upp på samma nivåer. Det är en bra bit kvar, men är det något Skandia lyckats med de senaste åren är det att krympa klyftan högst väsentligt.

I ljuset av denna slags jämförelse kan man ana hur stor symbolisk betydelse American Skandias framgångar hade på den egna självbilden.

– Det var på något sätt beviset på att Sverige kan konkurrera i USA och slå ut sina amerikanska konkurrenter, och vara ännu smartare än sina amerikanska konkurrenter. Det var undertexten i allt det här, säger Arne Ruth.

Och skulle man nu ta upp konkurrensen med USA skulle självklart även lönerna upp på amerikansk nivå. Men som Olle Rossander så väl påpekar är det en sak att erbjuda sina egna USA-chefer löner enligt amerikansk branschstandard, och en helt annan att göra det samma i Sverige. Kanske är det fråga om simpel girighet, men nog finns där även ett visst mått av övermod och bristande självinsikt. Dagens Nyheters ledare den 2 december konstaterade:

Långa högkonjunkturer förvränger lätt människors uppfattningar om såväl verkligheten som den egna prestationsförmågan. En Skandiadirektör kan plötsligt få för sig att den osannolika börsuppgången beror på beslut som han själv fattat.

Omvärlden börjar tala om ett geni. Och om geniet skapat mångmiljardvärden är det väl inte mer än rätt att geniet belönas rikligt? 300 miljoner låter som ett rimligt belopp.

Maktens boningar och dess ”rökfyllda rum” har sällan stått vidöppna för den allmänna insynen. I efterhand verkar dock nittiotalets glada börsyra ha dolt ett viktigt skifte. Till slut hade röken immat igen fönstren mot gatan, och där inne, i paradvåningen på Strandvägen, levde en ekonomisk elit som nu höll på att tappa fotfästet med verkligheten utanför. Kanske var psykosens slutgiltiga utbrott bara en tidsfråga.

4.7 ”10000 I KAMPEN MOT SKANDIA”

Rubrik i Borås Tidning den 8 december 2003

Fortfarande samma tisdagsmorgon. På Bratt & Feinsilbers advokatbyrå på Östermalm går telefonerna varma. Samma dag som Rydbecks och Tidströms utredning offentliggörs har över tusen nya medlemmar registrerat sig som målsäganden i Grupptalan mot Skandia. ”Så förbannade var människor ute i Sverige över Rydbecks slutsatser”, uttalar sig Arne Ruth.

Även om den nya utredningen medför en stor medlemstillströmning går den stick i stäv med Grupptalans huvudlinje. De två Skandiautredarna har kommit fram till att det saknas juridisk grund för att kräva tillbaka pengar för försäljningen av kapitalförvaltningen SAM, den fråga som föreningen kommit att rikta in sig på. Enligt Rydbeck och Tidström ska moderbolaget själv ha byggt upp och investerat i kapitalförvaltningen, och har därför rätten på sin sida till vinsten som uppkom när man sålde SAM till Den norske Bank.

Grupptalans motattack låter inte vänta på sig. Utredningen, påpekar de, utgick från aktieägarnas intressen, inte från livspararnas. Och vad vore väl en advokat som inte hade sin klients bästa för ögonen?

Inte heller den utredning som gjordes av Lennart Låftman på uppdrag av livbolaget självt hade styrkt föreningens krav på kompensation. Förvisso framhöll Låftman att den passiva ställning som Skandia Liv hållit gentemot moderbolagets direktörer vid SAM-försäljningen var oacceptabel, men att det inte gick att ställa några krav på ersättning. Hans åsikt kom av många att tolkas ordagrant, något som föranledde viss kritik mot hans slutsatser. Därför tvingades Låftman också senare dementera att hans utredning gjorde anspråk på att ta ett tydligt juridiskt ställningstagande för eller mot affären.

Frågan är, för såväl Grupptalan mot Skandia som för många andra, därmed långt ifrån avgjord. ”För spararna i Skandia Liv är tvärtom behovet av en grundlig och opartisk juridisk

prövning av de tvivelaktiga affärerna mellan Skandia och Skandia Liv – som sammantaget uppgår till flera miljarder kronor – därför minst lika stort nu som innan denna utredning presenterades”, skriver föreningen i en artikel i Göteborgs-Posten denna tisdag.

Måhända ser det ut att bli en tid av väntan för Grupptalan. Så blir dock inte fallet. Telefonerna hos Bratt & Feinsilber fortsätter att ringa, och på lördagen samma vecka registreras det tiotusende namnet i kampen mot Skandia. På dryga sex veckor har det som började med ett möte mellan fyra för varandra i princip okända personer vuxit till en nationell gräsrotsrörelse. Reaktionerna från de medlemmar som Dagens Nyheter talar med på fredagens besök hos föreningen vittnar om en känsla av att det inte är pengarna som är huvudmålet, utan att rättvisan får ha sin gång. Och nu, med tio tusen medlemmar bakom sig, kan Grupptalan mot Skandia med viss trovärdighet hävda att man representerar Skandias livspararkollektiv.

Knappt två veckor senare kommer det avgörande utslaget. Advokaten Stefan Lindskog, som på uppdrag av KO Karin Lindell genomfört en egen utredning, slår fast att livbolaget har rättslig grund för att kräva uppemot 2 miljarder kronor av sitt moderbolag. Utan Skandia Livs pensionstillgångar, som svarade för lejonparten av de 200 miljarder kronor som SAM förvaltade, hade försäljningen knappast betingat ett värde på 3,2 miljarder. Det rör sig om ett ”s sofistikerat maktmissbruk från Skandias sida”, men ansvaret, menar Lindskog, vilar tungt på båda bolagens styrelser. För Grupptalan mot Skandia är det en segerdag.

Som medel för att nå kompensation föreslår utredaren ett skiljedomsförfarande, och pekar på att det förmodligen skulle gå fortare än en rättegång. Att processa i skiljedom istället för i allmän domstol kännetecknas just av att det ofta går betydligt snabbare och att domen blir mer slutgiltig då den inte kan överklagas. Arne Ruth är till en början positivt inställd till förslaget. ”Jag ser gärna att vi blir en av parterna i ett skiljedomsförfarande för att tillvarata livspararnas intressen”, säger han i en kommentar.

Nya skandalavslöjanden, oskuldslöften och indignerade röster avlöser varandra på löpande band denna decembermånad. ”När krutröken och trycksvärtan skingras klarnar konfliktlinjerna i Skandia-affären”, skriver Niklas Ekdal i Dagens Nyheter den 19 december. ”Ett aktieägarkollektiv står mot ett livspararkollektiv, styrelser står mot direktörer, moderbolag står mot livbolag, medier mot pr-byråer, myndigheter och politiker mot näringsliv”. Innan årets sista månad har passerat framstår det allt tydligare varthän det barkar.

4.8 ”SPARARE STÄMMER SKANDIA PÅ TVÅ MILJARDER”

Rubrik i Sydsvenskan den 8 januari 2004

Ett triangeldrama börjar ta form under det nya årets första veckor. Huvudrollerna innehas av Grupptalan mot Skandia, Skandia Liv och Konsumentombudsmannen. Den 5 januari 2004 lämnar Grupptalan mot Skandia, med 14000 pensionssparare bakom sig, in sin stämningsansökan till Stockholms tingsrätt. Föreningen anhåller även om att få lämna in kompletteringsuppgifter senast den 13 februari för att bättre kunna precisera den skada som Skandia åsamkat livbolagets sparare. Samtidigt inväntar man, tillsammans med resten av landet, besked från Urban Bäckström: ska han ta strid eller inte? Tidsaspekten är inte oviktig i sammanhanget. En preskriptionstid på två år riskerar nämligen att göra Skandia Livs skadeståndsanspråk i fråga om den famösa försäljningen av kapitalförvaltningen SAM ogiltig om den inte lämnas in i tid.

Den 8 januari, på dagen då affären egentligen skulle ha preskriberats, går Bäckström ut med uppgiften om att livbolaget skaffat sig en tidsfrist. Frågan om en eventuell stämning mot det egna moderbolaget är dock fortsatt höljdd i dunkel. Spekulationer, och uppmaningar, finns det gott om. De mest högljudda kommer från KO Karin Lindell, som gång på gång kräver av Bäckström att ta strid mot modern Skandia AB. Helst ser hon att saken görs upp i skiljedom. Inte heller Grupptalan mot Skandia är främmande för idén. ”Vi betraktar skiljedom med full offentlighet som den bästa lösningen”, säger Arne Ruth till Sydsvenskan. ”Förutsättningen är att föreningen får en sådan ställning i relation till skiljenämnden att den effektivt kan värna livspararnas intressen”. Han påpekar i samma veva även hur viktigt det är ”att öppet visa vad Skandia har gjort med livspararnas pengar och att det kan bli ett varnande exempel för framtiden”.

Samtidigt, i ett annat hörn av medielandskapet, hörs löpsedlarnas kör besjunga det familjedrama som pågår innanför huset Skandias väggar. Föreställningen är komplett – här saknas varken den förra ledningens onda styvfadersgestalter eller ekobrottsåklagaren Christer van der Kwasts hjälte. Och kanske, kan man spekulera, är det ett visst mått av teater inblandat när livbolagets förre vd Ola Ramstedt i en med svenska mått mätt mycket ovanlig historia får lämna sitt hem på Strandvägen för en arrestcell vid Södermalmspolisen.

Slaget om rättvisa, må den än vara regisserad i samråd med PR-byråer, är i gång även inom Skandia. Den förs på tre fronter. Efter att ha slutgjort och presenterat sin utredning har Otto Rydbeck fått en ny uppgift: att kräva ersättning av ett antal tidigare direktörer för

Skandias räkning. Dagarna före jul inledde han därför ett skiljedomsförfarande mot den tidigare vd:n Lars-Eric Petersson och den tidigare vice vd:n, tillika finanschefen Ulf Spång. Dessutom hann Rydbeck lämna in en civilrättslig stämningsansökan mot desamma den 30 december, ett dygn innan en annan preskriptionstid hade löpt ut. Båda direktörerna stäms för sin inblandning i borttagandet av taket i bonusprogrammet Wealthbuilder samt för att ha dolt kostnader för privata lyxrenoveringar i Skandias redovisning.

Och van der Kwast då? Sedan december driver han en förundersökning mot några av de tidigare cheferna. Inom loppet av en knapp vecka efter Ramstedts anhållande förhörs även Spång och Petersson. Båda de, liksom Ramstedt, är misstänkta för sin inblandning i samma lägenhetshärva. I händelsernas brännpunkt finns en faktura. Den är attesterad av Ola Ramstedt, en signatur som gjorde att Skandia betalade omkring 17 miljoner kronor för lyxrenoveringar av ett antal lägenheter till Skandiadirektörer och deras anhöriga, bland annat Ramstedts egen lägenhet. Men på fakturan anges att renoveringarna skett på Skandias huvudkontor på Sveavägen. Brotsrubriceringen för de tre misstänkta är allvarlig: grov trolöshet mot huvudman, ett brott som kan ge upp till sex år i fängelse.

Den 19 februari delges både Petersson och Spång misstanke om ännu ett brott. Även här gäller rubriceringen grov trolöshet mot huvudman, men denna gång är det otillbörliga ersättningar som står i fokus. Misstanken grundar sig på ett hemligt tillägg i bådass pensionsavtal som ska ha gett dem 70 miljoner kronor extra – ett tillägg, som, i likhet med flera andra av ledningens bonusbeslut, ska ha gjorts utan styrelsens godkännande.

Skandia Livs förra styrelse däremot slipper åtal. Van der Kwast stöder sig på Finansinspektionens bedömning att det inte skulle finnas någon grund för att hävda att SAM-försäljningen hade missgynnat livspararna. Den brotsrubricering som i detta fall skulle kunna vara närmast aktuell, grov trolöshet mot huvudman, kräver att det har funnits uppsåt, något som enligt chefsåklagaren skulle vara svårt att bevisa. Därmed inte sagt, är han noga med att påpeka, att han har några synpunkter på den civilrättsliga frågan om huruvida Skandia Liv är berättigat till skadestånd.

De forna Skandiadirektörerna är dock inte de enda som har det hett om öronen. Framåt mitten av februari har Urban Bäckström fortfarande inte tagit bladet från munnen. KO Karin Lindell har fortsatt sina påtryckningar, och när Grupptalan mot Skandia lämnar in sin komplettering till den egna stämningsansökan den 13 februari höjs temperaturen kring den redan pressade livbolagschefen ytterligare några grader. Agerar inte Skandia Liv snarast kommer KO nämligen att biträda Grupptalan mot Skandias stämning. 15500 sparare är nu

beredda att gå från ord till handling, och än fler förmodas ansluta sig om och när beskedet kommer från domstolen att en rättegång står inför dörren.

4.9 ”SKANDIA LIV KRÄVER PENGARNA TILLBAKA”

Rubrik i Göteborgs-Posten den 18 februari 2004

Till slut kommer ett besked. Den 18 februari 2004 låter Urban Bäckström meddela att han kommer att driva krav på ersättning från Skandia för försäljningen av kapitalförvaltningen. Efter en period av intensivt utredande har livbolaget kommit fram till att det finns tillräcklig grund för att hävda att affären innebar en olovlig förtäckt vinstutdelning. Bäckström stöder sig på en ny utredning av professor Jan Kleineman, gjord för livbolagets räkning, som bistår Stefan Lindskogs tidigare framförda argument för en rättslig process. Den långa tiden som föregått beslutet är i viss mån förståelig. Man ska komma ihåg att det inte hör till vanligheterna att ett dotterbolag ställer juridiska krav på sitt eget moderbolag!

Såväl livbolagschefen som Skandias styrelseordförande Björn Björnsson uppger att tvisten förmodligen kommer att lösas genom skiljedom. Hur mycket pengar Skandia Liv kommer att kräva är dock fortfarande oklart. Arne Ruth, som ställer sig positiv till Bäckströms initiativ, uppger att om beloppet blir lägre än föreningens eget anspråk på 2 miljarder finns fortfarande möjligheten att själva gå vidare genom att väcka grupptalan. Han framhåller samtidigt att det nya beskedet är ett viktigt principiellt steg framåt, i det att man till slut medger att det finns en skuld.

Någon sådan vägrar dock Skandia kännas vid. Den officiella ståndpunkten är fortfarande att alla parter, inklusive Skandia Liv, var med på noterna när försäljningen genomfördes, och att det därmed inte finns någon rättslig grund för att kräva ersättning. Enligt Björnsson diskuterar man vid det här laget inte sakfrågan, utan formerna för den kommande processen och förutsättningarna för en eventuell förlikning.

I mitten av mars har en viss skepsis inför skiljedomsförfarandet hunnit infinna sig. Om Grupptalan mot Skandia inte skulle ges insyn i förfarandet skulle man inte heller återkalla sin egen stämning, uttalar sig föreningens juridiska ombud Percy Bratt. För föreningen, som redan i början av januari lämnade in sin stämningsansökan, ligger fokus nu i att övertyga domstolen om att de har tillräckligt många av spararna med sig och är starka nog för en

process. I den skrivelse som nu inlämnats till tingsrätten kräver de att den egna domstolsprocessen ska få en s k ”hiss-dispens” för att motverka en utdragen rättsprocess i ett antal olika instanser. Istället vill man lyfta den direkt till Högsta Domstolen. En snabb process är det önskvärda för samtliga parter, och Bratt framhåller att branschen i stort inte skulle främjas av att frågan förblir obesvarad under lång tid.

I början av april meddelar Skandia och Skandia Liv i ett gemensamt pressmeddelande att man kommit överens om att driva processen vidare i skiljedom. Varför just en skiljedom? Möjligheten fanns att driva frågan i tingsrätten, men det som verkar ha varit avgörande är tidsaspekten. Båda bolagen hade ett intresse i att två sina händer och få härvan avklarad fortast möjligt.

I en artikel i Dagens Industri dagen efter att pressmeddelandet skickats ut uttrycker såväl Urban Bäckström som Björn Björnsson, liksom Finansinspektionens generaldirektör Ingrid Bonde, förhoppningar om att processen skulle kunna gå snabbt just eftersom det ska avgöras i skiljedom. KO Karin Lindell samt Grupptalan mot Skandias Anders Keller uttrycker sin lättnad över beskedet, att bollen till slut kommit i rullning, och anser att Skandia Livs ersättningskrav på 2,25 miljarder kronor är rimligt.

I en ledare i samma tidning, samma dag, spekuleras det i vad som försiggår bakom den PR-trimmade medieridån. Moder och dotter Skandia, fastställer ledarskribenten, har ett gemensamt intresse i att hejda devalveringen av det gemensamma namnet. De har även båda ett intresse av att hålla förhandlingarna hemliga, eftersom en offentlig domstolsprocess skulle avslöja att processen ”på sätt och vis är teater”. Valet att processa genom skiljedom skulle sålunda i första hand vara ett sätt att komma ut med hedern i behåll, och ingen skulle kunna anklagas för att ha backat självmant eftersom skiljedomarna har ansvaret för utfallet.

Kanske en något hård dom, men det föranleder en viktig fråga. Vad är egentligen första prioritet för ett bolag i den sits där Skandia befinner sig? Är det att skipa rättvisa, eller räcker det att skapa bilden av rättvisa som skipas? Detta ifrågasättande handlar inte om att misstro direktörer för att de är direktörer – människor är vi som bekant allesammans. Poängen är att ett företags kamp för överlevnad inte förs i en objektiv verklighet, utan i dess kunders ögon. Frågan man då tvingas ställa sig är inte ”skipas rättvisa?”, utan ”upplever kunder att rättvisa skipas”? Där lämnar rättvisan juristernas domän och blir en fråga för marknadsförare.

4.10 ”UNIK MARKERING FRÅN AKTIEÄGARNA”

Rubrik i Svenska Dagbladet den 16 april 2004

15 april 2004. De senaste månadernas utspel har bäddat för den sensation som kommer att äga rum under kvällens årsstämma. Sedan det blev känt att Skandia tvärtemot vad man tidigare under året hade lovat inte tänkte redogöra för de sista kvarvarande pusselbitarna i bonusaffärerna har kritiken från de egna aktieägarna vuxit sig allt starkare.

I januari 2004 hade Skandias vice vd Odd Eiken lovat att samtliga av koncernens lokala ersättningsprogram skulle redogöras för i årsredovisningen. Nu visar sig detta löfte ha ringa bäring. I den nyutkomna årsredovisningen saknas nämligen siffror på utdelningarna från Skandias utländska dotterbolag, i synnerhet verksamheten i USA och Storbritannien. I fallet American Skandia har man bara konstaterat att bonusprogram funnits, men vidare information ges inte, med hänvisning till att bolaget är sålt till Prudential. Sedan tidigare är det känt att American Skandias förre chef Jan Carendi plockat ut närmare 360 miljoner kronor i egna bonusar från olika program inom koncernen, men den totala siffran på USA-bonusarna är fortfarande oklar. Inte heller bonusarna i det brittiska Skandia Life redogörs. Aktiespararnas vd Lars-Erik Forsgårdh lyckas dock provocera fram uppgiften från den avgående styrelseordföranden Björn Björnsson att ledningen i Storbritannien har lyft omkring en miljard kronor i bonusar mellan åren 1997-2002. Tidigare har man mörkat siffrorna med hänvisning till att den brittiska lagstiftningen hindrar Skandia från att i detalj redogöra för utbetalningarna. Nu visar det sig att den egna insynen var en möjligen större faktor. ”Dotterbolagen fick stor självständighet. Det har betytt att dokumentationen varit dålig på huvudkontoret”, säger Björnsson till Göteborgs-Posten.

Bonusprogrammen i andra delar av världen har också lämnats i det dolda eftersom deras omfattning, liksom utbetalningsbelopp, enligt en promemoria från Skandia varit i sammanhanget begränsade. De program som Skandia däremot nu väljer att redovisa visar sig ha kostat aktieägarna över 2,5 miljarder kronor. De omtalade Sharetracker- och Wealthbuilder-programmen visar sig dessutom ha inneburit utbetalningar på 80 miljoner kronor mer än vad Rydbecks och Tidströms utredning kom fram till.

Nu är det så dags för Skandias aktieägare att säga sitt. På kvällen den 15 april 2004 nekar Skandias bolagsstämma, i ett för svenskt näringsliv tämligen unikt fall, den förra styrelsen och vd:n ansvarsfrihet. En möjlig biförklaring till varför denna händelse kommit att ses som ett unikum i svenskt näringslivs historia är att de små och de stora aktieägarna för

ovanlighetens skull gjorde gemensam sak och stod på samma sida. I den allmänna omröstningen gav koncernens tio största ägare sitt bifall till Aktiespararnas förslag om att inte bevilja ansvarsfrihet för styrelsens arbete under år 2003. I en kommentar till händelsen skrev Kenny Genborg på Göteborgs-Posten:

För de allra flesta vanliga aktieägare i Skandia är ansvarsfrihet inte ett ord som kan förknippas med de personer som styrde bolaget in i en av de värsta företagsskandalerna på många år.

Men små aktieägare är vana vid att maktens folk håller varandra om ryggen med hänvisning till formalia. De hade inte väntat sig detta. De stora pensionsfondernas nej till ansvarsfrihet kan ses som en markering av politisk natur. Det är uttryck för en vilja att närma sig vanligt folks värderingar om vad som är rätt och fel.

Vad hade då beslutet att neka ansvarsfrihet för konsekvenser? Rent praktiskt innebar det att den förre vd:n Lars-Eric Petersson och styrelsen, med ordförande Lars Ramqvist i spetsen, nu även kunde ställas till svars för eventuella skandalaffärer som gjorts under 2003 men som ännu inte kommit fram i dagsljuset. De stora aktieägare som tidningarna talade med uttryckte dock i första hand att det rörde sig om en viktig markering: ”Även om det inte har gjorts några tydliga misstag under den här perioden så är det en markering att vi inte har förtroende för styrelsen”, sa Björn Lind från SEB Fonder till Svenska Dagbladet. Än viktigare är att det gav en signal för andra styrelser och ledningar som, i såväl Skandia som resten av näringslivet, försöker komma undan med allt mer extravaganta belöningsprogram: nu var gränsen nådd.

4.11 ”SKANDIA LIV PROCESSAR MOT SKANDIA INOM KORT”

Rubrik i Svenska Dagbladet den 22 juni 2004

Den 21 juni 2004 meddelas det att Skandia och Skandia Liv träffat avtal om att i skiljenämnd avgöra frågan om eventuell olovlig vinstutdelning i samband med att Skandia överlät sin kapitalförvaltningsverksamhet till Den norske Bank. Skandia Liv kräver Skandia AB på 2,25 miljarder kronor. Skiljedomsförfarandet skall äga rum i Stockholm och skiljedomen bestående av såväl domskäl som domslut skall offentliggöras, med undantag för sådant som är

sekretessbelagt av affärsmässiga skäl. Processen kommer att påbörjas snarast genom att skiljemän utses, och beräknas tidigast vara avslutad inom tolv månader.

Detta föregicks under våren av en förhållandevis lång period av förhandlingar och munhuggning om hur processen skulle utformas. Skandia Livs vd Urban Bäckström öppnade, som sagt, för en juridisk lösning redan i februari efter en tid av starka påtryckningar från inte minst Grupptalan mot Skandia. Det har framkommit att det låg i allas intresse att göra denna process så snabb som möjligt. Därför enades man snart kring att ett skiljedomsförfarande var det bästa alternativet, eftersom frågan i denna form av civilprocess avgörs direkt, utan möjlighet till överklagan. Inledningsvis skulle skiljenämnden bestå av tre jurister. Skandia och Skandia Liv skulle utse en skiljeman vardera, och gemensamt utse den tredje.

Mycket av diskussionen handlade även om i vilken utsträckning processen skulle vara offentlig. Då den ansågs ha ett stort symboliskt värde för såväl Skandia som branschen som helhet, och inte att glömma för Finansinspektionen, som godkänt affären två gånger, tryckte man på från politiskt håll och media om vikten av öppenhet i processen, något som både Skandia och Skandia Liv instämde i. Urban Bäckström var pådrivande för en öppenhet då han ville dra bolaget ur det förtroendeträsk man hamnat i, men full offentlighet var enligt honom inte aktuellt då det skulle kunna skada både bolagets och livförsäkringstagarnas intressen.

Grupptalan mot Skandia har från början ställt sig positiva till Skandia Livs initiativ, men krävt full insyn i motprestation för att lägga ner sin talan. Under våren har föreningens styrelse träffat Urban Bäckström vid tre tillfällen för att diskutera föreningens inflytande i samband med ett skiljedomsförfarande. Styrelsen har envetet krävt full insyn och att Skandia Liv skall driva samma talan som föreningen, med samma krav riktade mot Skandia AB.

Dessa förhandlingar leder fram till att Grupptalan mot Skandia i mitten av maj lägger ner sin talan mot Skandia AB. Föreningen tillförsäkras full insyn och möjlighet att påverka den förestående skiljedomsprocessen. Stefan Lindskog ska nu bli livspararnas ombud i processen, med fortlöpande tillgång till Skandia Livs rättsliga överväganden och processmaterial, dock med reservation för direkta affärshemligheter. Han kommer även att med jämna mellanrum offentliggöra händelseutvecklingen. Föreningens juridiska ombud Percy Bratt tillåts att för föreningens räkning ha en fortlöpande särkontakt med Lindskog om hur processen utvecklar sig.

Urban Bäckström är till en början väldigt entusiastisk och angelägen om få avtalet med Skandia klart så att skiljedomsförfarandet kan komma igång. Han sträcker till och med ut hakan och menar att man i bästa fall kan ha en skiljedom klar till början av 2005. Önsketänkande, skulle det visa sig.

Under hela sommaren 2004 är parterna oense om såväl valet av skiljemän som deras antal. Ulf Franke, generaldirektör för Stockholms handelskammars skiljedomsinstitut, anser att det naturliga vore att ha en professor som ordförande, men eftersom alla inom området redan har varit inblandade i fallet och anses vara jäviga förespråkar han en domare från HD. Stefan Lindskog går längre och föreslår att hela nämnden, tre personer, ska vara HD-domare. Skandia AB accepterar två justitieråd men vill att den tredje skiljemannen ska ha försäkringsbakgrund, men detta godtar varken Skandia Liv eller Lindskog. I september enas äntligen parterna om en ovanlig kompromiss där skiljenämnden nu istället ska bestå av fem skiljemän. Skandia och Skandia Liv utser gemensamt f d justitierådet Johan Lind, justitierådet Torgny Håstad och hovrättslagmannen Göran Karlstedt. Därtill utser Skandia direktören Tor Marthin, f d vd för AMF Pension, och Skandia Liv advokaten Lars Edlund. Johan Lind blir skiljenämndens ordförande.

Den långa tiden för att utse skiljenämnden resulterar i att oroade röster höjs från flera håll om att processen kan komma att dra ut på tiden. Domen uppskattas nu istället komma tidigast mot slutet av 2005. Grupptalan mot Skandia är också oroade för tidsaspekten, men för övrigt nöjda med den kompromiss parterna enats kring. Stefan Lindskog tycker för övrigt inte att processen är speciellt komplicerad juridiskt sett, men påpekar att det knappt finns någon rättspraxis inom detta område – om olovlig förtäckt vinstutdelning. Han väntar sig därför att fler rättsfrågor kan dyka upp under processens gång.

Redan från början uppenbarar sig en rad farhågor kring processen. Både Johan Lind och Tor Marthin anklagas för jäv i samband med deras utnämningar till skiljemän, men anklagelserna leder inte till några avhopp. Betydande kritik riktas även mot den sekretess som omger processen. Trots uttalanden om att domslutet skall bli offentligt stiger oron om att parterna med hänsyn till affärsmässiga hemligheter vill ”lägga locket på”. På ledarplats i Dagens Industri den 29 september 2004 befarar man därför att ett utslag i skiljedomsprocessen inte kommer att skingra röken runt den omstridda försäljningen av kapitalförvaltningen SAM. Senare under hösten kritiserar även parterna i samma tidning för deras ovilja att diskutera processen.

Men Grupptalan mot Skandia har egentligen redan tröttnat på att vänta. I december 2004 publicerar ordförande Arne Ruth tillsammans med reklamkonsulten Urban Falkmarken under närmast kupppartade former ett utmanande debattinlägg på Svenska Dagbladets debattsida Brännpunkt. I en fiktiv annons låter de Skandia dels be alla sina kunder, medarbetare och aktieägare om ursäkt, dels meddela att bolaget tänker överföra 2 miljarder kronor till Skandia Liv och att det ämnar häva neddragningen av pensionerna och kompensera de sparare som fått

lida. Under rubriken "Förlikning, kära Skandia" går Ruth och Falkmarken händelserna i förväg och manar Skandia till förlikning då skiljedomen bara kan sluta på ett sätt – med att moderbolaget tvingas betala tillbaka miljarderna till livbolaget, d v s till pensionspararna.

Utspellet får dock inga vidare konsekvenser utöver att Grupptalan mot Skandia befäster sin position som blåslampa på Skandia. Först i mars 2005 börjar det hända saker som på allvar för skiljedomsförfarandet framåt. Då lämnar nämligen Skandia Liv in den så kallade påkallandeskriften, som motsvarar en stämningsansökan i en vanlig domstolsprocess. Värt att notera är att Skandia Liv har grundat sin talan på samma rättsliga analys som tidigt låg till grund för föreningens grupptalan och även Stefan Lindskogs utredning åt KO. Fortsättning följer.

4.12 "NYA TIDER STUNDAR FÖR SKANDIA"

Rubrik i Göteborgs-Posten den 22 januari 2006

Under våren 2005 florerar rykten om att något är på väg att hända med Skandia. En styckning av bolaget kan vara nära förestående, skriver vissa analytiker. Grupptalan mot Skandia uttrycker sina farhågor för att livspararnas kapital, om detta hände, skulle kunna bli en handelsvara. Urban Bäckström är inte sen med att replikera. Han hävdar att föreningen för en "rent lögnaktig demagogi", och menar att tanken på att livspararna skulle bli handelsvara inte är något annat än nonsens. Men vad var livspararna och deras sparpengar om inte just en handelsvara i SAM-affären tre år tidigare?

Någon styckning blir det inte i vilket fall. I maj 2005 kommer istället ett bud. Den sydafrikanska försäkringsjätten Old Mutual uttrycker i ett pressmeddelande sitt intresse för att köpa upp hela Skandiakoncernen, och tillkännager att diskussionerna redan är i gång. Sydafrikanerna är dock inte de enda friarna. Även Nordea nämns som möjlig budgivare, och Skandia själv spanar aktivt efter andra potentiellt intresserade. Allt pekar mot ett uppköp av Stockholmsbörsens äldsta bolag. "Det är lite som att det pågår en offentlig auktion på Skandia just nu", säger Lars Idermark, vd för Andra AP-fonden, till Dagens Industri i juli.

Old Mutuals intresse tas emot med kluvenhet bland Skandias aktieägare och intressenter. Två falanger avtecknar sig bland alla de som tidningarna talar med: en som är positiv till en

försäljning av Skandia till Old Mutual, och en som vill att bolaget fortsätter att drivas i egen regi.

Några som är särskilt kritiska är Grupptalan mot Skandia. ”Under de senaste åren är det Skandia Liv-spararna som tagit stryk i alla turer i bolaget”, säger Anders Keller till Dagens Industri. Skandia Liv själva verkar inte dela samma oro. ”Det åtagande som Skandia har mot dig som kund påverkas inte av en eventuell ägarförändring”, skriver livbolaget i ett brev till alla sina sparare.

I början av september lägger så Old Mutual ett bud på Skandia som ägare av 15,6 procent av aktiekapitalet uppger sig vara villiga att stödja. Bara veckor senare kommer beskedet att stödet är uppe i 50 procent. Där emellan har dock en majoritet av Skandias styrelse gått emot Old Mutuals bud, vilket gör att det nu betecknas som fientligt. Även Aktiespararnas riksförbund och flera av Skandias storägare motsätter sig affären.

Men varför det starka motståndet mot ett uppköp? För vissa var kanske bara priset för lågt. Andra verkade emellertid hamna i den protektionistiska linjen, i rädslan för att Stockholmsbörsens kronjuvel skulle hamna i utländska händer. Vad är det då som säger att utländska ägare skulle vara så mycket sämre än svenska? Förmodligen inte mycket, särskilt med tidigare års föga imponerande ägarinsatser i åtanke. En viktig poäng finns dock i resonemanget. ”Den dag både ägare och direktörer sitter i Luxemburg eller Hongkong lär det inte spela stor roll om det mullrar på svenska insändarsidor”, som Niklas Ekdal skrev i Dagens Industri två år tidigare. Skulle en sydafrikansk ledning känna samma press på sig som en svensk att agera om och när nästa skandal uppdagas?

Den 27 oktober 2005 kommer Grupptalan mot Skandia med ett anmärkningsvärt förslag: låt Skandia Liv köpa Skandia AB. I ett öppet brev till båda bolagens styrelser skriver de att en sådan affär skulle trygga livspararnas kapital mot beslut som spararna själva inte kan kontrollera. De lyfter även fram ett angeläget problem. Till skillnad från Skandias aktieägare har livbolagets 1,2 miljoner sparare inget att säga till om angående Old Mutuals uppköpsplaner. ”Ingen aktör på kapitalmarknaden har så dåligt skydd för sitt ägande”, konstaterar föreningen. Förslaget möter stort gensvar hos Grupptalans medlemmar – på kort tid fylls mejlboxen av över tusen brev, med få undantag oerhört positiva till initiativet.

Två dagar efter publicerandet av Grupptalan mot Skandias uppmaning ryter Bo Eklöf, Skandia Liv:s styrelseordförande, ifrån. ”Grupptalan målar en skräckbild”, skriver han, och konstaterar ”att en ägare till Skandia skulle utnyttja livspararnas pengar för egna syften eller lasta över egna kostnader på dem är synnerligen osannolikt”.

För Grupptalan andas dock Eklöfs argumentation, svarar de i en replik, av ”samma välvilja och godtrogenhet som livspararna tidigare – tyvärr – visat för mycket av”. Problemet är att det existerar en grundläggande motsättning mellan Skandiakoncernens inriktning och försäkringstagarnas intressen, något som de senaste årens händelser visat med tragisk klarhet.

Och hur var det med vinstutdelningsförbudet, egentligen? I förvärvskalkylerna som ligger till grund för eventuella uppköp har Skandia Liv värderats till uppskattningsvis 5-7 miljarder kronor. Skulle en försäljning av Skandia AB bli av borde väl livbolaget vara berättigat till en del av köpeskillingen? Lars Wohlin, EU-parlamentariker för Junilistan, skriver i Dagens Industri: ”För mig framstår det som självklart att lagstiftarna inte skulle ha godkänt att 1,3 miljoner livförsäkringstagare utan vidare kan säljas vill vem som helst utan att de får ett ord med i laget, och utan att få del av i köpeskillingen”.

I mitten av november kommer ett nytt förslag, denna gång dock från Bo Eklöf och fyra andra medlemmar av Skandia Livs styrelse. De pläderar för att livbolagets aktier, värda 600 000 kronor och helägda av moderbolaget Skandia, ska överföras till en stiftelse. På så vis skulle spararnas intressen tryggas, och de skulle få större representation i beslutsfattandet.

Grupptalan mot Skandia välkomnar initiativet. Några veckor senare möts föreningen av nästa besked. Det meddelas att Skandias styrelse ställt sig positiva till förslaget att låta en stiftelse kontrollera livbolaget, och även Old Mutual har sagt sig pröva idén i ”positiv anda”. Ett både glädjande och överraskande besked för många, och ännu en framgång för Grupptalan mot Skandia – ”ett bevis också för att det lönar sig för människor att sluta sig samman för att påverka och åstadkomma nödvändiga förändringar”, skriver de till sina medlemmar. Om idén om stiftelsen verkligen blir av eller inte återstår dock att se. I skrivande stund verkar det snarare som att Skandia Liv kan komma att omvandlas till ett vinstutdelande bolag.

I februari 2006 blir uppköpsplanerna verklighet. Skandia AB, bildat 1855 och i drygt 150 år ett av Sveriges tyngsta börsbolag, hamnar efter många om och men i Old Mutuals händer. Frågan är, påpekar Stig Aggevall, medlem i Grupptalan mot Skandia och föreningens försäkringsteknisk expert, om det hade varit lika lätt att sälja ut Skandia om inte skandalerna hade inträffat åren innan. Klart är i vilket fall att den rosenskimrande framtiden där det svenska Skandia skulle ta världen med storm nu hör det förflutna till. Kanske hade man helt enkelt samlat på sig för många törnar på vägen hit.

4.13 ”DE UTMANAR SKANDIA”

Rubrik i Dagens Industri den 27 oktober 2005

Kuppförsöket i Svenska Dagbladet i december 2004, där Grupptalan mot Skandia i form av en fiktiv annons avlossade stark kritik mot Skandia på offentlig plats, är talande för hur enveten och ambitiös föreningens styrelse har varit i sitt arbete sedan starten i oktober 2003. De har under sin snart femåriga historia kämpat för att pensionsspararnas intressen skall hamna överst på dagordningen hos berörda företag, myndigheter och den allmänna opinionen. De har hela tiden strävat efter att hålla i gång en levande kommunikation med sina medlemmar om vad föreningen gör och bör göra. Reaktionerna har varit många och medlemmarna har under årens lopp visat prov på stort engagemang och stort stöd för den gemensamma gärningen.

Om inte Grupptalan mot Skandia under vintern 2003/2004 hade drivit den juridiska frågan om försäljningen av SAM så pass hårt som man gjorde är det högst osannolikt att vi skulle ha fått det skiljedomsförfarande som vi nu har mellan Skandia Liv och Skandia AB. Man kan nog, utan vidare överdrifter, påstå att Grupptalan mot Skandia spelat en avgörande roll för hur händelserna har utvecklats sig.

Arne Ruth menar att det svenska samhället är gruppintressenas förlovade land. Sverige har väldigt lite av individuellt erkända rättigheter, på gott och ont. Nackdelen med det är att man erkänns som rättighetsinnehavare endast om man har en organisation i ryggen. Medierna är i stor utsträckning inte intresserade av individintressen, om inte personen råkar vara en kändis, det vill säga. Att förespråka principfrågor som individ har därför inte alls samma kraft som när du är talesman för en organisation.

Grupptalan mot Skandia bildades som ett försök att samla individuella intressen mot ett gemensamt mål. Plötsligt uppstod här en organisation som tog de principiella frågorna kring pensionssparande på allvar, en organisation som hade anspråk på att föra fram gruppintressen hos ett mycket stort kollektiv. Detta är en del av förklaringen till att Grupptalan mot Skandia också blev en ganska stark faktor på mediefältet.

Föreningen har hela tiden varit pådrivande på Skandia Liv och gått på dem med blåslampa i de frågor som föreningens verksamhet kommit att handla om. Via fortlöpande kontakter med Skandia Livs ledning och styrelse har föreningen framfört sina synpunkter och kommit med förslag till åtgärder. Även om föreningen idag inte alls är fullkomligt nöjd med

Skandia Livs verksamhet kan de glädjas över att bolaget nu ritat upp betydligt klarare gränser i förhållande till moderbolaget jämfört med tidigare.

För att åstadkomma verklig och långsiktig förändring räcker det dock inte att endast gå på Skandia. Här insåg styrelsen tidigt vikten av att informera om föreningen och framföra sina åsikter i ett vidare sammanhang. Under de senaste åren har föreningen haft kontinuerlig kontakt med såväl finansdepartementet som Finansinspektionen och Konsumentverket, vars uppgifter det är, i egenskap av lagstiftare och tillsynsmyndigheter, att bevaka medborgarnas rättigheter. Föreningen har även träffat författare för olika utredningar på området, och, inte minst, fört en livlig debatt i pressen. Föreningens opinionsbildande arbete har med andra ord skett på flera fronter, och har på många områden varit framgångsrikt. Styrelsen själva tycker sig generellt ha fått stort gehör för sina synpunkter.

Grupptalan mot Skandia har hela tiden försökt föra fram sin ståndpunkt att pensionsspararna inte bara är konsumenter som köper livförsäkringar på en marknad, utan att de även är finansiella aktörer. Rollen som finansiell aktör har förstärkts i och med den förändring av pensionssystemet som genomfördes i början av 2000-talet, där vi nu i ännu större utsträckning själva skall ansvara för vår egen pension och välja vem som ska förvalta vår premiepension, tjänstepension och privata pension. I sin rättmätiga roll som ägare av livförsäkringskapitalet måste pensionsspararna i förlängningen också ses som delägare i livbolagen. I helt ömsesidiga livbolag och i aktielivbolag som styrs efter ömsesidiga principer (likt Skandia Liv) är detta ägarförhållande särskilt tydligt. Här är det spararna som tar hela risken och ska då också ta hem hela vinsten. Denna insikt för med sig helt andra krav på insyn och inflytande i livbolagen. Varje enskild sparare gör under sin livstid en betydande kapitalinvestering i pensionssystemet, en investering som han eller hon bör ha inflytande över. Men att se pensionsspararna som finansiella aktörer är knappast allmänt vedertaget. Den generella attityden bland såväl pensionssparare som livbolagsbranschen och de berörda myndigheterna har istället varit att spararna på sin höjd är kunder som i god tro lämnat över sitt kapital att förvaltas inom ett säkert system. Föreningen har kämpat för att vidga innebörden i vad det innebär att vara pensionssparare för att därmed kunna kräva ett ökat inflytande över det system som står och faller med deras sparpengar.

Föreningen startade i tron om att detta skulle bli en relativt snabb affär. Men skiljedomen kom att dra ut på tiden bortom all reson. För Grupptalan mot Skandia har väntan på ett domslut medfört att man fått massor med tid över till annat. Två styrelsemedlemmar har tillkommit, Birger Söderqvist som kassör och Ing-Britt Sjöstrand som administratör. Vid föreningens första årsmöte i juni 2004 föreslog Stig Aggevall att föreningen skulle vidga sitt

perspektiv och undersöka andra vägar som Skandia AB tagit för att orättmätigt tillskansa sig pensionsspararnas pengar.

Via kontinuerliga medlemsbrev har man berättat om alla de frågor som föreningen kommit att engagera sig i för sina medlemmars räkning, men som också berör och påverkar pensionssparare i allmänhet. Dessa frågor omfattar vid sidan av den primära juridiska prövningen med skiljedomsförfarandet mellan Skandia och Skandia Liv att plädera och agera för fri flytträtt för allt pensionskapital, att ifrågasätta och pröva giltigheten i de neddragningar av pensionsutbetalningar som genomfördes på bred front inom livförsäkringsbranschen mellan åren 2004 och 2006, att verka för att livförsäkringsbranschen inrättar oberoende instanser där enskilda sparare kan få prövning om de anser sig vara felaktigt behandlade samt att påvisa den informationsbrist och självgodhet som präglar livbolagsbranschen. Vi kommer här att försöka spegla föreningens arbete inom var och en av dessa frågor.

4.13.1 FLYTTRÄTT

Ett av de viktigaste instrumenten för att kunna utöva sitt inflytande inom en fungerande marknadsekonomi är friheten att flytta sitt kapital om man är missnöjd med hur det har förvaltats. Inom det svenska pensionssystemet har denna möjlighet varit kraftigt begränsad. Det är egentligen bara inom det statliga premiepensionssystemet som den fria flyttbarheten fungerat på ett tillfredställande sätt. När det kommer till privata pensionsförsäkringar och tjänstepensioner har flyttbarheten av försäkringskapitalet under en längre tid varit under all kritik. För tjänstepensioner har den över huvudtaget inte existerat och för privata pensionsförsäkringar har möjlighet visserligen funnits, men den har varit väldigt kostsam och därmed oattraktiv för den enskilde spararen. Skandia Liv har vid en flytt tagit ut en administrativ avgift på 1 procent av försäkringskapitalet och dessutom gjort avdrag från försäkringskapitalet om den kollektiva konsolideringen (ett mått på ett företags förmåga att klara framtida förluster) legat under 100 procent. För att illustrera kan vi göra ett enkelt räkneexempel:

Om försäkringskapitalet är en miljon kronor och konsolideringsgraden 95 procent blir avgiften 10 000 kr och avdraget för konsolideringen 50 000 kronor! Det är med andra ord inga småpengar vi talar om. Ett sådant närmast feodalt system där spararen för alltid är bunden till ett bolag underminerar möjligheterna till inflytande, som i förlängningen urholkar förtroendet för och bärigheten i systemet som helhet.

Grupptalan mot Skandia har varit en starkt pådrivande part i diskussionerna om flytträtten de senaste åren och kanske en av de påverkande faktorerna i att vi under våren 2008 fick en uppluckring av flytträtten för pensionskapital. De har vid oräkneliga tillfällen påtalat problemet inte bara hos Skandia Livs ledning, utan även hos ansvariga politiker och myndigheter. Finansinspektionen har länge varit skeptisk till att införa fri flytträtt och har vid upprepade tillfällen tagit ställning mot förslaget. Myndigheten har dock under det senaste året skiftat i sin inställning.

Föreningen menar att flytträtten inte enbart är en ekonomisk angelägenhet utan en principiellt viktig fråga som hänger ihop med deras syn på pensionsspararna som finansiella aktörer. Pensionsspararna ska inte vara utelämnade till en slags livegen tillvaro, utan skall kunna utöva sitt inflytande och visa sitt missnöje genom att ”rösta med fötterna”. För att stärka sina argument har föreningen ofta lyft fram Norge som ett lyckat exempel där fri flytträtt infördes redan 1995 och har visat sig fungera på ett tillförlitligt sätt.

Redan i mars 2004 träffade representanter från föreningens styrelse dåvarande biträdande finansminister Gunnar Lund. De kom bland annat att diskutera flytträtten och Gunnar Lund meddelade att han inom kort skulle lämna ett lagförslag som skulle innebära flytträtt för alla pensionssparare. När förslaget kom senare samma sommar var innehållet radikalt annorlunda jämfört med vad som förespeglats styrelsen vid mötet. Förslaget omfattade endast nya försäkringar då det ansågs vara juridiskt och skattemässigt ogörligt att införa flytträtt även för existerande försäkringar. Gunnar Lund, liksom förslaget, fick utstå hård kritik från alla håll. Skulle flytträtt införas borde den omfatta alla, annars kan man lika gärna låta bli, tyckte de flesta.

Grupptalan mot Skandia instämde i kritiken. Under våren 2005 beslöt man att ta saken i egna händer. Föreningens medlemmar var generellt väldigt missnöjda över att Skandia Liv hade sänkt deras pensionsutbetalningar och kände även en stor otrygghet kring de ökade spekulationerna om att Skandiakoncernen skulle bli uppköpt. Vad skulle då hända med deras sparkapital? Styrelsen kände ett ökat tryck att agera och fann att den mest konstruktiva åtgärden var att konkurrensutsätta livbolagsbranschen och att därmed ”sätta fötter” på kapitalet. Anders Keller träffade för föreningens räkning därför ett avtal med Handelsbanken Liv i mars 2005 där medlemmarna gavs chansen att kostnadsfritt flytta sitt sparkapital till Handelsbanken Liv, som gick med på att stå för alla flyttkostnaderna. Några månader senare träffades ett liknande avtal med Nordea Liv och Pension.

Avtalet med Handelsbanken Liv rönt stor uppmärksamhet och skapade ett visst tumult i en bransch där bolagen i mångt och mycket tidigare levit i en skyddad verkstad. I ett brev

daterat till den 13 april 2005 gick Urban Bäckström till motangrepp och kritiserade Grupptalan mot Skandias argument för en flytt. Han kunde förstå Handelsbanken Livs agerande, då de var i behov av nya kunder, men att Grupptalan mot Skandia skulle föreslå ”en synnerligen dålig affär” för sina medlemmar, tillika kunder i Skandia Liv, var bortom hans fattning. I en jämförelse visade han sedan att Skandia Liv minsann brädade Handelsbanken Liv på alla punkter. Dagspressens jämförelser visade också att en kostnadsfri flytt från Skandia Liv till Handelsbanken Liv skulle vara en dålig affär för de flesta sparare. Styrelsen för Grupptalan mot Skandia har dock varit tydliga gentemot sina medlemmar att avtalet inte skulle ses som en rekommendation, utan att de endast öppnat för möjligheten genom att förhandla fram generellt gynnsamma villkor. Det enskilda beslutet att flytta var upp till var och en att fatta. Återigen vägde alltså principerna tungt, med förhoppningar om att en ökad konkurrens också skulle leda till ökat inflytande. Konkurrens är i det här fallet inte en fråga om idealism. Det är en nödvändig realitet för att maktfullkomligheten hos de här företagen inte skall bli absolut. Det minsta man kan begära är att pensionsspararna kan utnyttja sin konsumentmakt och välja vem som skall förvalta deras framtidsinvestering.

Uppmärksamheten kring avtalet ledde till en tillströmning av nya medlemmar i föreningen och inom några månader hade mer än 1000 besök bokas in hos Handelsbanken Liv. När det gäller hur många som i slutändan har utnyttjat flyttmöjligheten finns inga exakta siffror att tillgå, men det lär röra sig om en betydande andel.

Under hösten 2005 tog föreningen emot en mängd klagomål om att Skandia Liv försvårade flyttmöjligheterna genom att ställa höga medicinska krav. Dessutom vägrade man flytträtt för tjänstepensioner. Styrelsen kämpade på och förmedlade vidare dessa frågor vid upprepade möten med ledningen i Skandia Liv. Flytträtten fördes även fram som en högprioriterad fråga vid föreningens möte med Finansinspektionen i november och med Konsumentombudsmannen i december 2005.

Den 9 januari 2006 framförde den nye biträdande finansministern, Sven-Erik Österberg, i Dagens Industri ett något märkligt förslag till Skandias nya majoritetsägare Old Mutual: ”Erbjud allmän flytträtt till Skandia Livs sparare”. Med tanke på att det var han som satt på den lagstiftande makten tyckte föreningen att det var märkligt av Österberg att begära flytträtt av Old Mutual. Mer upplyftande var det när Finansinspektionen i mars 2006 tog initiativet till att utreda frågan om fri flytträtt för allt livförsäkringskapital. En utredning som under hösten 2006 resulterade i att Finansinspektionen vände i frågan och bad regeringen att på nytt överväga möjligheterna att införa flytträtt.

I februari 2007 slog en fällande dom i EU-domstolen fast att gränserna bör vara öppna för pensionssparande med skatteavdrag i utländska bolag i ett annat EES-land. Sverige och finansminister Anders Borg meddelade att Sverige skulle anpassa sig till de ändrade reglerna. Men eftersom uppskattningsvis svindlande 700 miljarder kronor i framtida skattemedel stod på spel valde finansdepartementet att införa ett tillfälligt flyttförbud. Ett år senare, i februari 2008, meddelar Anders Borg att man nu skapat ett tillförlitligt system som säkerställer statens rätt till skatten samtidigt som möjligheterna för en pensionsflytt inte hämmas. Förbudet att flytta pensionsförsäkringar utomlands upphävs från och med den 1 maj 2008.

4.13.2 NEDDRAGEN PENSION

I november 2003 aviserade som sagt Urban Bäckström att Skandia Liv skulle sänka 140 000 pensionssparares pågående utbetalningar. Folksam Liv och SEB Trygg Liv hade redan gjort det samma och bakgrunden var den långvariga börsnedgången som sänkt värdet på pensionsspararnas pengar. Nedgången hade inneburit att livbolagen hamnat under Finansinspektionens krav på så kallad konsolideringsgrad på 100 procent. Kollektiv konsolidering är skillnaden mellan marknadsvärdet av bolagets tillgångar och det sammanlagda värdet av bolagets alla åtaganden gentemot försäkringstagarna. När den är 100 procent klarar bolagen alla sina åtaganden. Mot slutet av 2003 låg dock de flesta livbolagen klart under 100 procent. Skandia Liv ville framhäva att de sänkte pensionerna av rättviseskäl för att balansera upp skillnaderna mellan olika försäkringstagare.

Sänkningen betydde också att Skandia Liv bröt mot den så kallade Allan-regeln, som finns specificerad i Inkomstskattelagen. Regeln har sedan sjuttioalet varit praxis i branschen och innebär ett ekonomiskt skydd i form av att den som börjat lyfta sina pensioner inte skall få sina utbetalningar sänkta under de första fem åren. Trots stark kritik från finansdepartementet under våren 2004 slog livbolagen ifrån sig och menade att lagen endast omfattar den garanterade delen av pensionen.

Många trägna pensionssparare var upprörda över sänkningarna, inte minst Grupptalan mot Skandias medlemmar. Man hade uppfattat sänkningarna som tillfälliga och trott att de skulle återställas när det blev bättre tider. När sänkningarna sedan visade sig bli permanenta, trots en stark återhämtning på börserna och konsolideringsnivåer på betryggande avstånd från 100-procentsgränsen, började förtroendet att tryta på allvar. Därför kom också Grupptalan

mot Skandia att allt mer ifrågasätta neddragningarna. Vid närmare granskning skulle det visa sig att de fick vatten på sin kvarn.

Grupptalan mot Skandia vill hävda att Skandia Liv inte alls var tvingade till att minska pensionerna under 2004. Det fanns flera alternativa vägar att gå för att motverka minskningen av försäkringskapitalet. Livbolaget hade exempelvis kunnat be sina ägare eller försäkringstagare tillskjuta nytt kapital eller ta upp lån från dessa grupper. Man hade kunnat avstå från eller omdirigera nyförsäljning. Istället valde man det alternativ som rimligtvis borde ha hamnat längst ner i prioriteringslistan, nämligen att skära ner utbetalningarna för vissa gamla kunder vars förtroende för Skandia redan var kört i botten. Föreningen ser det som att Skandia Liv prioriterade nya försäkringstagare på bekostnad av de gamla.

I den fiktiva annonsen i Svenska Dagbladet i december 2004 krävde man inte bara en offentlig ursäkt från Skandia, utan också att de skulle återställa sänkta pensionsutbetalningar till ursprungsnivån. Detta blev startskottet på en lång och ännu oavslutad kamp mellan föreningen och Skandia Liv om giltigheten i neddragningarna och på vad sätt de hade genomförts. Under de kommande åren diskuteras denna fråga fram och tillbaka med Skandia Livs ledning. Föreningen tar även upp frågan i sina möten med en rad politiker samt med de tjänstemän de träffar på Finansinspektionen och Konsumentverket.

I april 2005 besvarade Urban Bäckström en del av kritiken i ett brev riktat till föreningen. Han medgav att äldre försäkringar i viss mån ”sponsrar” nya försäkringar, men var snabb med att säga att detta är en av grundprinciperna för all försäkringsverksamhet. Vidare avvisade Bäckström de alternativ till neddragningarna som föreningen hade fört fram, och menade att de inte var kraftfulla nog. Men Skatteverket är av en annan åsikt när det i början av sommaren publicerar sin bedömning av pensionsreduceringarna som man menar strider mot Inkomstskattelagen. Det här ger Grupptalan mot Skandia ny vind i seglen och under hösten 2005 undersöker föreningen om det med anledning av Skatteverkets underkännande av neddragningarna kan finnas fog för en ny grupptalan. Man går även vidare och kritiserar Skandia Liv för att neddragningarna skett utan förvarning och utan att de berörda fått ta del av de beräkningsgrunder som legat till grund för beslutet. Tjänstemännen på Finansinspektionen instämmer i kritiken och anser att livbolagen har skyldighet att informera spararna om det individuella beräkningsunderlaget.

I möten med Skandia Livs nya ledning, där Bengt-Åke Fagerman efterträtt Urban Bäckström som vd i maj 2005, medger bolaget att man brustit i kommunikationen och att nya informationsåtgärder nu ligger högst på dagordningen. Föreningen kräver att Skandia Liv överlämnar en skriftlig redogörelse som visar principerna för hur man beräknat

neddragningarna. Det ska dröja till februari 2006 innan föreningen mottar en sådan redogörelse, men den är så allmänt hållen att den individuella spararen inte känner sig vidare upplyst. Skandia Liv menar att någon individuell redovisning inte är möjlig att genomföra, vilket föreningen avfärdar.

Skatteverket har under hösten 2005 dragit livbolagen inför rätta och menar att neddragningar bryter mot gällande praxis (Allan-regeln). Målet avgörs i december 2005 i Skatterättsnämnden till livbolagens fördel. Domen överklagas senare till Regeringsrätten, dock med samma resultat.

Grupptalan mot Skandia har uppfattat pensionssänkningen som tillfällig och trott att en återbetalning skulle ske när konsolideringsgraden åter nått en betryggande nivå. Bengt-Åke Fagerman meddelar i april 2006 att det inte kommer att ske, utan att sänkningen är en permanent reduktion av utbetalda pensioner. Han menar att bolaget istället ska höja avkastningsräntan efter hand som ekonomin utvecklas väl, vilket då skulle ge generella ökningar till alla försäkringar och på så sätt göra det möjligt att höja sänkta pensioner igen. Men föreningen hävdar envist att det endast är vissa sparare som fått ”finansiera” den tidigare obalansen och att dessa därför bör kompenseras.

Vid årsmötet i juni 2006 får styrelsen för Grupptalan mot Skandia därför i uppdrag att undersöka möjligheterna att göra en anmälan till EU-kommissionen. Föreningens försäkringsteknisk expert Stig Aggevall har studerat de gällande regelverken och funnit att neddragningarna inte bara strider med den svenska Försäkringsrörelselagen (Prop. 1998/99: 87) utan också mot gällande EU-lagstiftning. Enligt föreningens uppfattning skulle en minskning av pensioner inte vara möjlig om Sverige på ett korrekt sätt infört EG:s livdirektiv (92/96 EEG) som trädde i kraft 1 juli 1995. Denna anmälan inlämnades till EU-kommissionen under våren 2008 och därmed är den seglivade frågan om neddragna pensioner ännu inte avgjord.

4.13.3 OBEROENDE KUNDOMBUDSMAN

Inom sakförsäkringsbranschen finns det idag goda chanser för den enskilde kunden att få kostnadsfri prövning vid felaktigheter i försäkringsvillkoren eller vid oenighet om hur dessa ska tolkas. Inom livförsäkringar finns inte denna möjlighet. Inte nog med att pensionsspararnas flytträtt har varit kraftigt begränsad – deras möjligheter att ta strid kring tolkningar eller felaktigheter har i realiteten också varit kringskurna. Livbolag som stäms kan

anlita den förnämsta juridiska expertisen. Det absurda är att man kan försvara sig med pensionsspararnas egna pengar och med dessa trötta ut den enskilda spararen genom rättsinstanserna. De beslut som går emot livförsäkringstagarnas intressen kan inte bestridas i domstol på grund av brist på ekonomiska medel. Möjligheterna för den enskilde pensionsspararen att utöva sitt inflytande gentemot livbolagen har med andra ord inte varit speciellt stora.

Detta orättvisa styrkeförhållande skulle kunna bli något mer rättvist om spararna fick stöd utifrån. Därför har Grupptalan mot Skandia kommit att engagera sig för inrättandet av en rättsfond, finansierad av försäkringskollektivet. Denna fond skulle ställas till pensionsspararnas förfogande via en oberoende kundombudsman som kan bistå pensionsspararna i praktiska frågor och föra deras talan mot bolaget och andra. Vid åtskilliga möten under årens lopp med Skandia Liv och med berörda myndigheter har föreningen fört detta på tal och även fått visst gehör för sina åsikter. Föreningen är långt ifrån ensamma om denna inställning, men ännu har inga konkreta förändringar skett.

Föreningen har hela tiden kämpat för att upphäva livbolagens självpåtagna tolkningsföreträde och föra fram spararnas intressen. De hävdar med emfas att den kostnadsfria skadeprövning som idag finns för sakförsäkringar omedelbart bör införas i livförsäkringsbranschen för att belysa och fastställa var gränsen går mellan försäkringstagarnas rätt och bolagens godtycke.

4.13.4 BRIST PÅ INSYN

Miljontals människor är i egenskap av pensionssparare direkt berörda av den svårgenomträngliga och insynsskyddade livförsäkringsbranschen. Men egentligen angår den alla eftersom sparkapitalet hela tiden återinvesteras i näringslivet och därmed bidrar till tillväxten. I vanliga bolag distribueras tryckta årsredovisningar, men detta är inte fallet bland livförsäkringsbolag. Bolagsstämmorna är till övervägande del inte publika. De revisorer som granskar livbolagen tar till skillnad mot vad som är vanligt i andra länder inte hjälp av utomstående aktuarier, försäkringsexperter som skulle kunna granska de matematiska antaganden, kostnader, avkastning, dödlighet m m som ligger till grund för livbolagens långsiktiga åtaganden.

Alla tycks vara övertygade om att försäkringsbranschen är oerhört komplex. Det finns säkerligen ett mått av sanning i det. Men en faktor är också att bolagen själva generellt är

väldigt dåliga på att förmedla vad de gör. En livförsäkring skall egentligen kunna svara på tre frågor: Vad får jag om jag blir långvarigt sjuk? Vad får mina efterlevande om jag skulle dö? Vad får jag själv om jag uppfyller pensionsålder? Försäkringssystemet saknar i princip mekanismer för att ge ett exakt svar på de här frågorna. Det finns alltid en uppsjö av problematiserande faktorer som påverkar ett sådant svar. Men livbolagen har inte insett vikten av att på ett tydligt och pedagogiskt sätt förklara detta för sina kunder och omgivningen. Det har inte minst turerna kring neddragningarna av pensionsutbetalningarna visat. Från början har man från Skandia Livs sida varit otydliga med vilka beräkningsgrunder som legat till grund för sänkningarna och huruvida de är tillfälliga eller permanenta. Det har i sin tur lett till upprörda reaktioner från sparare som känt sig svikna och oinformerade.

Skandiaskandalerna har om något präglats av en tydlig brist på transparens och öppenhet. Grupptalan mot Skandia har från början kritiserat Skandia Liv för deras bristande information till sina sparare. Genomgående i sina kontakter med Skandia Liv och andra makthavare har föreningen påtalat det skriande behovet av ökad insyn i bolagens verksamheter. Vid sina diskussioner med Skandia Livs styrelse i december 2005 tryckte man exempelvis på om att bolaget borde öppna nya kommunikationskanaler med sina försäkringstagare för att bättra på insynen och därmed förtroendet för bolaget. Även internt har branschen fått utstå hård kritik. Tomas Nicolin, vd för tjänstepensionsbolaget Alecta, skräder inte orden när han i en debattartikel i Dagens Nyheter i juni 2007 kritiserar de dolda eller otydligt redovisade pensionsavgifter som dessutom ofta är omotiverat höga. Han menar att stora aktörer inom livförsäkringsbranschen medvetet lurar spararna och tycker att det är hög tid ”att stoppa det stora pensionsrånnet”.

4.14 ”SKANDIA-TVISTEN FÖRHALAS”

Rubrik i Privata Affärer den 21 juni 2006

När Grupptalan mot Skandia gick med på att lägga ner sin grupptalan i maj 2004 var det i förhoppningen om att en skiljedom var en snabbare och mer definitiv lösning än en vanlig domstolsprocess. Om föreningen hade gått vidare med sin ursprungsplan hade den kanske vunnit i första instans, men Skandia hade med all säkerhet överklagat och det hade fortsatt till två, kanske tre instanser. Detta hade tagit mycket lång tid och blivit oerhört kostsamt. Ett

skiljedomsförfarande ansågs istället av de flesta vara det bästa alternativet, då det skulle leda till ett snabbare rättsförlopp. Verkligheten har dock visat sig vara en annan. Vändorna i tvisten mellan moder och dotter Skandia har vid tillfällena tangerat kaffet, och processen har nu pågått i fyra år och kostat över 100 miljoner kronor.

Föreningen har under dessa fyra år hållit sig väl underrättade om dess fortlöpande. Det har varit en utdragen resa kantad av en stadig tillströmning av kompletterande inlagor med nya uppgifter som gjort att ett avgörande hela tiden skjutits på framtiden. Stefan Lindskog har varit försäkringstagarnas representant, och har haft full insyn under hela processen, med undantag för strikta affärshemligheter. Föreningens juridiska ombud Percy Bratt har hållit kontinuerlig kontakt med Lindskog och sedan vidarebefordrat information om processen till föreningens styrelse. För styrelsen har det varit viktigt att deras jurist haft inblick i de resonemang som förts och att han har kunnat granska argumentationen hos Skandia Livs advokater. Bratt och Lindskog har hela tiden drivit samma ställningstaganden gentemot Skandia Livs advokater, som i mångt och mycket anammade deras argumentation.

Via föreningens medlemsbrev kan man följa processens väg och se föreningens inställning gå från övervägande positiv till allt mer misstänksam i sin otåliga väntan på ett domslut. Den ursprungliga uppskattningen var att processen skulle vara avgjord inom tolv månader, men i juni 2005 pågår fortfarande förpostfäktningar. Under denna sommar inlämnar Skandia AB en synnerligen omfattande inlaga som definitivt grusar förhoppningarna om en snabb lösning. Vid den här tiden har även rykten om en förlikning parterna emellan börjat florerat. Grupptalan mot Skandia hade i sitt kaxiga debattinlägg med den fiktiva annonsen i december året innan uppmanat Skandia till förlikning, men det var mot en bakgrund av att domslutet var skrivet i sten och att Skandia lika väl kunde ge upp med en gång och förlika sig med spararna. Det ska i första hand ses som ett debattinlägg. Föreningens huvudmål har varit att juridiskt pröva om försäljningen av SAM var olovlig förtäckt vinstutdelning. En förlikning ger inte svar på den för föreningen så viktiga frågan om man får göra på det här viset. Därför ställer sig föreningen också kritisk till en förlikning när rykten börjar florerat. De uppmanar under hösten 2005 Skandia Livs ledning att så långt det är möjligt eftersträva ett domslut i denna principiellt viktiga fråga. Det blir heller ingen förlikning, utan processen fortsätter in i 2006 med utökad skriftväxling mellan parterna.

Under 2006 blir oklarheterna kring det tolvåriga avtal som Skandia Liv träffade med SAM precis innan försäljningen till Den norske Bank allt mer känsliga för Skandiakoncernen. Grupptalan mot Skandia har sedan december 2003 vid upprepade tillfällen krävt att få tillgång till avtalen, men har hela tiden blivit nekade med hänvisning till att innehållet klassificeras

som affärshemligheter. När Urban Bäckström fortfarande var vd gick det rykten om att Skandia Liv försökte omförhandla detta avtal med Den norske Bank. Men tystnaden kring dess innehåll har med åren blivit allt mer misstänkt. I maj 2006 kommer nya uppgifter om att Skandia Livs egen utredning från 2003 hävdade att avtalet inneburit ekonomiska nackdelar för Skandia Liv. Det är också allt som läcker ut till pressen, men misstankarna om att avtalet i sig innebär en pågående olovlig vinstutdelning har börjat gro.

I april 2007 briserar bomben när Svenska Dagbladet i en serie artiklar granskar skiljedomsförfarandet. Här framkommer det att kostnaderna för det utdragna skyttegravskriget i skiljenämnden har skenat iväg. Slutnotan beräknas landa en bra bit över 100 miljoner kronor. Anledningen sägs vara målets enormt komplicerade natur, där kostnaderna stadigt ökar i takt med att processen växer med fler inlagor och att allt fler advokater och experter blir inblandade. Vidare avslöjas att Skandia Livs kunder får betala över en miljard i merkostnader för ”ett extremt ofördelaktigt avtal”. Inte nog med att pensionsspararna gick miste om köpeskillingen för själva försäljningen av kapitalförvaltningen. Avslöjandet kring avtalets innehåll visar nu också att den årliga fasta förvaltningsavgiften till Den norske Bank ligger högt över normalt marknadspris. Vidare tillkommer en rörlig prestationsbaserad ersättning. För att inte tala om den ovanligt långa avtalstiden om tolv år, som dessutom avser en anmärkningsvärd stor volym att förvalta: 170 miljarder kronor. Flera av Sveriges främsta kapitalförvaltare får i artikeln uttala sig, och menar att de aldrig har hört talas om något liknande avtal. De stora förlorarna ser onekligen ut att vara Skandia Liv och i förlängningen deras kunder – pensionsspararna. Mot bakgrund av dessa nya uppgifter tycks försäljningen ha varit än mer tvivelaktig. Finansinspektionen granskade och godkände affären 2002. På vilka grunder, kan man fråga sig?

Reaktionerna från Grupptalan mot Skandia låter inte vänta på sig. Redan i nästkommande dags tidning ägnas ett helt uppslag åt föreningens åsikter i frågan och hur det usla avtalet påverkar Skandia Livs 1,3 miljoner pensionssparare. Den enkla logiken i ett ömsesidigt bolag som Skandia Liv är att höga avgifter ger lägre vinster, och lägre vinster ger sämre pensioner. Arne Ruth är upprörd och tänker adressera ett brev till Skandias nye vd, Julian Roberts, och kräva att hela avtalet offentliggörs en gång för alla. ”Vi har blivit lurade två gånger. Först lurade de oss på köpeskillingen, som vi inte fått del av. Sedan den höga avgiften vi får betala varje år till Den norske Bank. Det är för jävligt helt enkelt, suckar Arne Ruth”.

Men inget avtal offentliggörs. Istället kommer nya uppgifter från skiljenämnden. Dagens Industri avslöjar att Skandia Liv höjt ersättningskravet och kräver nu Skandia AB på hela

köpeskillingen om 3,2 miljarder. Vad som ligger bakom höjningen vill dock ingen svara på. Det är locket på hos både moder Skandia och dotter Liv.

Stefan Lindskog meddelar i september 2007 att det nu är fastställt att huvudförhandlingarna skall hållas i maj 2008 och att domen ska tillkännages nästkommande höst. Vad är det som denna gång talar för att processen inte ska försenas ytterligare? Lindskog grundar sina förhoppningar på att det nu finns ett stabilare underlag för slutförhandlingar. Det framkommer också att skiljenämndens ordförande, f d justitierådet Johan Lind, har lämnat sitt uppdrag på grund av sjukdom. Ingen ersättare uppges vara aktuell, utan förhandlingarna fortsätter med fyra ledamöter. Ny ordförande blir advokaten Lars Edlund, som vid en omröstning därmed har utslagsröst. En skiljenämnd med ett jämnt antal ledamöter är väldigt ovanligt och inte att föredra, men här har man alltså ansett att någon ersättare inte är nödvändig.

Processen fortsätter under hösten 2007 bakom lyckta dörrar. Lagom till det nya året tycks planerna på ett avgörande i maj kvarstå. Den 14 februari 2008 hålls ett sista slutförhör med inkallade vittnen och partsrepresentanter. Utgången av skiljedomen skall offentliggöras först till hösten. Stefan Lindskog anser att oddsen är goda för att pensionsspararna går vinnande ur tvisten. Även inom Skandia Liv är förhoppningarna goda. Företrädare för bolagets nya ledning meddelar vid ett möte med Grupptalan mot Skandia att det internt i företaget finns en stark revanschlusta och en vilja att lägga det som har varit bakom sig. Av 32 listade tvistefrågor mellan moderbolaget och livbolaget har alla utom en blivit lösta, nämligen försäljningen av SAM. Föreningen betonar å sin sida att det inte bara är att glömma tidigare oförrättelser. Kraven på ökad insyn och inflytande för pensionsspararna kvarstår.

Grupptalan mot Skandia ämnar lägga ner sin verksamhet efter det att domen offentliggörs. De är då framme vid sin slutstation och har uppnått sitt huvudmål, att för livspararnas räkning få rättslig klarhet i huruvida man får bete sig på det sätt som Skandia gjorde när de sålde sin kapitalförvaltning till Norge. Oavsett domens utfall tänker föreningen upphöra. Dock har Skandias tidigare aktieägarförening, som numera bytt namn till ProSkandia, visat stort intresse för att ta över Grupptalan mot Skandias medlemmar. Kanske kan de föra deras arv vidare genom att tillvarata pensionsspararnas intressen i Skandia.

Avslutningsvis kan det ändå vara läge att fråga sig vad som händer om Skandia Liv skulle förlora i skiljedomen. För Grupptalan mot Skandia skulle det vara ett slag i ansiktet. Det skulle även vara ett stort nederlag för det svenska pensionssystemet och innebära att det på papperet formella ägandet cementerar sitt övertag över det reella ägandet. Den grundläggande konflikten mellan aktieägandets maktutövning och pensionsspararnas rätt till

inflytande över sitt eget kapital skulle kvarstå och förstärkas. Rättsfrågan handlar om konflikten mellan dessa två premisser som existerar bredvid varandra i en ömsesidig företagsmiljö som den i Skandia Liv. Visar det sig att det svenska rättssystemet inte erkänner den fullkomliga maktobalans som rått i Skandia riskerar det svenska pensionssystemet att helt förlora sitt förtroende. Nästa steg skulle vara en förändring i lagstiftningen. Det pågår redan diskussioner om att ändra lagstiftningen som följd av den två år gamla pensionsutredningen. De nya förutsättningar som en negativ dom skulle innebära blir då tvungna att tas med i problembilden för en ny lagstiftning.

5 REPRESENTATIONENS KRIS

Berättelsen om Grupptalan mot Skandia har få motsvarigheter i dagens svenska samhälle. Sällan har en så massiv skara vanliga människor slutit sig samman för att ta strid mot ett företag av Skandias storleksordning, och aldrig förut på detta sätt. Likväl speglar denna berättelse vissa grundläggande tankar, idéströmningar och konflikter som länge har funnits under ytan, men som här avtecknar sig med en ovanlig skärpa. Vilka är de, och vad säger oss Grupptalan mot Skandia i deras ljus?

Av berättelsens alla undertexter, och av alla de kopplingar till samtida diskurser som ligger nära till hands kommer vi att här presentera några som kan ge oss en djupare förståelse för såväl bakgrunden till skandalerna som för föreningens uppkomst. Grupptalan mot Skandia har i mångt och mycket varit en berättelse om motstridiga intressen där pensionsspararna hela tiden tycks ha fått stryka på foten, vilket föranleder oss att tala om en möjlig kris i representationen av intressen i det svenska samhället. Finns det en alarmerande intressekonflikt, och om så, vad beror den på? Vi skall här försöka svara på denna fråga genom en tematisk diskussion kring moralen, makten och förtroendet inom samhället i stort och inom finansmarknaden i synnerhet.

Vilken roll spelar Grupptalan mot Skandia i allt detta? Eller, för att tala i mer generella termer: Vilken roll spelar det civila samhället i att upprätthålla balansen mellan motstridiga intressen? Detta ska vi också försöka ge svar på. Därtill är det väldigt intressant att fråga sig hur relationen mellan samhället och dess medborgare ter sig och vilka drivkrafter som återfinns på det individuella planet. Samspelet mellan det mänskliga psyket och samhället är därför ett genomgående tema i den analys av berättelsen om Grupptalan mot Skandia som följer nedan.

5.1 MORALEN

Varje saga kräver sina skurkar. Och kanske är den till synes uppenbara girigheten hos vissa av Skandias forna direktörer en förklaring till att skandalen fick ett så massivt genomslag. Här hade man inte bara plockat ut vansinnigt höga ersättningar – man gjorde det på spararnas och aktieägarnas bekostnad!

Det var inte första gången, heller, eller den sista. Det senaste årtiondet har liknande historier spelats upp gång efter annan på tidningarnas förstasidor. När det inte gällde Skandia eller Carnegie så var det Enron eller WorldCom. Låt vara att varje generation har en benägenhet att förfasas över det moraliska förfallet i sin egen tid, men nog väcker det vissa frågor om sakernas tillstånd. Har vi kommit till en punkt där maktmissbruket bland våra direktörer och tjänstemän är så utbrett att de inte kan lämnas utom synhåll utan att skandaler uppstår? Är det fråga om en epidemi, eller handlar det om mediens och samhällets personfixering och behov av bovar?

Olle Rossander har tyckt sig ana ett ideologiskt skifte i de senaste tidernas förändrade språkdräkt, där tidigare högt hållna begrepp som ”oväld”, ”rättrådighet” och ”ämbetsmannansvar” har gett vika till sådana som ”branding”, ”goodwill” och ”performance” (2007: 83-84). I Castoriadis termer skulle man kunna tala om att gamla *betydelser* upplösts medan nya vunnit i styrka. Att samhället i västvärlden under de senaste decennierna har genomgått betydande förändringar, eller omfattande öppnings- och stängningsprocesser, råder det knappast några större tvivel om. Nyliberala vindar har sedan 1970-talet svept över stora delar av västvärlden, med ett ökat fokus på individen som resultat. Marknaden har i stor utsträckning blivit garanten för ett fritt och demokratiskt samhälle, med företaget och dess principer som självklar norm för organisering. Sverige utgör inget undantag.

Inom den offentliga sektorn har denna utveckling varit mycket tydlig. Forskare brukar tala om *New Public Management* (NPM) som samlingsbegrepp för att beskriva den omfattande ”marknadiseringen” av den offentliga sektorn som har ägt rum under de senaste decennierna. Förvaltningarna har genomgått en rad organisationsreformer med en genomgående tilltro att samhället kan förvaltas och administreras mer effektivt. Detta är i sig inget nytt. Det nya ligger i att vi inom den offentliga sektorn sett att idéer och modeller från det privata näringslivet i allt större utsträckning hämtats över för att även styra de offentliga organisationerna. Trenden visar tydligt ett allt högre inslag av managementidéer hämtade från företagsvärlden, såsom att organisationernas vision, strategi och mål har blivit viktiga styrverktyg eller att det utvecklas styr- och informationssystem för att få ökad insyn och uppnå högre mätbarhet. Idéer om att konkurrensutsätta och låta en marknad med många aktörer verka även inom den offentliga sektorn är idag en realitet inom flera områden (t ex äldrevården i Stockholm) och det är fullt naturligt att man talar i termer av ”kunder” och utbud och efterfrågan. (Almqvist 2006)

Man har pekat på oljekriserna på 70-talet som en utlösande faktor för den offensiv som riktades mot den ”starka staten” och facket från såväl näringslivet som den politiska högern. Den svenska modellen, som byggde på en stark stat, ett starkt fack och ett starkt näringsliv och bankväsende, försvagades när allt mer av kapitalet hamnade i oljeländerna. Avregleringar av näringslivet på 80- och 90-talen, tillsammans med den tilltagande globaliseringen, gav så företagen friare spelrum att driva sina egna särintressen.

För Skandia medförde det även andra förändringar. Det som tidigare hade varit ett traditionellt försäkringsbolag blev i händerna på en ny ledning inom loppet av några år en avancerad finanskoncern (Rossander 2007). Föreningen ProSkandia, tidigare Skandias aktieägarförening, instämmer i att det skedde en stor förändring i Skandia i och med att bolaget fick en ny ledning i början av 90-talet. I styrelsen för ProSkandia sitter en rad tidigare Skandiadirektörer och deras bild av förändringen, enligt Arne Ruth, var att den nya ledningen i Skandia hade helt andra föreställningar om vad Skandia skulle vara för företag. Det kan i viss mån liknas vid en statskupp, färgad av marknadsromantiska föreställningar där det gäller att expandera globalt, ta marknadsandelar och hitta nya affärsmodeller. Lars-Eric Petersson var bara en i kadern. Men istället för att granskas hyllades den nya ledningen till skyarna – ett tecken på de omfattande attitydförändringar i det svenska samhället som den ovan tecknade utvecklingen hade fört med sig. Med den nya ledningens intåg kom även vissa ideologiska skiften, eller nya *betydelser*:

Från att ha drivit företaget efter en intressentfilosofi ändrades fokus till *shareholder value*.

Från att ha arbetat med såväl ägares, anställdas, kunders som samhällets bästa i fokus satsade Skandia på att öka aktieägarvärdet, det vill säga höja börskursen. Och man lyckades väl! (Björn Wolrath, tidigare vd för Skandia AB, i Rossander 2007: 123)

Följden, enligt Arne Ruth, av att fokus lades på aktiekursen och utlandssatsningar var att spararnas intressen försvann ur systemet (Ruth 2007, ur Rossander 2007). Skandias övergång från fokus på *stakeholders* (intressenter) till *shareholders* (aktieägare), som Björn Wolrath beskriver i citatet ovan, var dock en del av en större, global våg. Runt om i världen strävade företag, påhejade av företagskonsulter, i allt större utsträckning efter oavbrutet stigande aktiekurser och allt högre utdelningar till sina aktieägare (Rossander 2007).

Resultatsbaserade chefslöner, optionsprogram och bonussystem blev några av medlen för att åstadkomma detta. Syftet med dessa incitament var två: att dels underlätta rekrytering och knytning av toppkompetens till företaget, dels se till att ledningens och aktieägarnas intressen

sammanfaller (Söderström 2003). Att koppla chefers privata ekonomiska intressen till företagets resultat eller aktiekurs framstod som ett effektivt sätt att säkerställa att de agerade i enlighet med ägarnas intressen. Till viss mån hade det att göra med den personfixering som råder inom såväl näringslivet som medierna. Verkställande direktörer hyllas ena dagen till skyarna och utses till skurkar den nästa (Rossander 2007). Percy Barnevik och Lars-Eric Petersson är två typexempel på detta.

Fokuseringen vid aktiekurser samt, inte minst, belöningsystemen kopplade till desamma har varit bidragande orsaker till den fixering vid kvartalsvinster som har utvecklats. ”De allra flesta bonusprogram uppmuntrar till kortsiktighet”, enligt Rossander. ”Istället för att anpassas till företagets investerings- och konjunkturcykel som kan sträcka sig över decennier, spår de på kvartalskapitalismens avarter” (2007: 47, 50).

I företag som Skandia kan dessa program och nya företagsideologier visa sig medföra ytterligare problem. Kortsiktiga strategier, oavsett om de föranleds av bonusar eller anpassning till en kortsiktig marknad, går emot hela tanken med pensionssparande, som, per definition, är långsiktigt (Drucker 1976, 1991). Värt att framhäva i sammanhanget är dock att det inom näringslivet och forskningen finns många som hävdar att bonus- och optionsprogram inte bara är till ondo. Ekonomirådets rapport från 2003 erkänner att incitamentsprogrammets utformning många gånger har varit problematisk och att systemet behöver reformeras, men inte nödvändigtvis på ett radikalt sätt. Rapportens författare menar att det vore olyckligt om skandalerna i USA och i Europa resulterade i att man överger incitamentsprogram helt och hållet, då de kan komma att spela en viktig roll för en omstrukturering av företag i Europa som enligt de finner nödvändig. Vidare menar de att ”ersättningssystemet till företagsledning är en viktig konkurrensfaktor för varje företag.” (Söderström 2003: 123)

Tankegången – den att koppla chefers och ledande tjänstemäns privata ekonomiska intressen till företagets – är oavsett ens ståndpunkt, på sitt sätt, självklar. Det kapitalistiska systemet bygger på en grundpelare framför andra: den ekonomiska rationaliteten. Den utgör, tillsammans med friheten (North 1993), de två centrala betydelsefulla delar som det moderna västerländska samhället förkroppsligar i sina institutioner, och, i förlängningen, instituerar sig självt genom (Theodoridis 2003a).

Sedan det sena artonhundratalet har man till och med talat om en ny typ av människa, *homo economicus*: en rationell, strängt kalkylerande varelse, driven av sina egna intressen. Detta resonemang överensstämmer med Castoriadis framläggande om ett för det moderna västerlandet unikt psykiskt tillstånd – *den autonoma individen*. Denna individ sublimerar, liksom alla världens människor, det egna samhällets sociala imaginära betydelsefulla delar, men vad som

utmärker och särskiljer den autonoma individen är att den är formad av den västerländska modernitetens två centrala imaginära betydelser: friheten och det rationella herraväldet. Det är en människa som (likt *homo economicus*) hanterar och organiserar sin verklighet genom reflektion och övervägande: den frihetssträvande, rationella människan.

Även om tanken om en *homo economicus* kan tyckas vara missvisande i sina generella anspråk speglar den grundvalen till den världsbild som den moderna marknaden skapar och upprätthåller:

Capitalism is the first social regime to produce an ideology according to which it would be “rational.” The legitimation of other types of institutions of society was mythic, religious, or traditional. In the present case, it is claimed that there exists a “rational” form of legitimacy. Of course, this criterion – being rational (and not consecrated by experience or tradition, handed down by heroes or the gods, and so forth) – is in fact instituted by capitalism. (Castoriadis 1997)

Egennytta och rationalitet – i meningen det som är rationellt att göra för att främja sina ekonomiska intressen – är den moderna kapitalismens oskrivna grundlag. Ofta är den dock formellt inskriven i företagandets natur. Ett aktiebolag, till exempel, ska i första hand tjäna sina aktieägares intressen, inte chefernas. Den vd som prioriterar sina egna intressen över ägarnas blir, som inte minst fallet Lars-Eric Petersson visar, sällan långvarig på sin post.

Direktörer, tjänstemän och andra inom näringslivet är, bör det sägas, oftast varken mer eller mindre samvetslösa än alla andra. Men samvetet är på marknaden alltid underställt den ekonomiska egennyttan. Tänk i stället en vd, som ville sätta miljö- eller rättvisefrågor över aktieägarnas ekonomiska intressen. Skulle han eller hon få sitta kvar?

En följd av centreringen vid egennyttan är just att den konkurrerar ut andra drivkrafter, såvida de inte går hand i hand med det ekonomiskt rationella tänkandet. De senaste decennierna har allt mer tid och pengar lagts på företags sociala ansvar, eller som det kallas på affärsengelska: CSR, *Corporate Social Responsibility*. Varför? Det vore en smula hårdtaget att påstå att dagens företag skulle vara mer goda eller socialt medvetna än gårdagens. I grund och botten handlar det snarare om att man har lyckats, eller i vissa fall tvingats, att *rationalisera* det som av de flesta uppfattas som det moraliskt riktiga. De företag som inte framstår som socialt medvetna och ansvarstagande samhällsaktörer löper stor risk att stämplas som illegitima, vilket skulle leda till att man förlorar kunder, och i förlängningen pengar. Kanske beror det på att allmänheten har börjat ställa högre moraliska krav på

företagen, kanske på att den sociala medvetenheten har blivit något av en konkurrensfördel för många företag. Poängen är att moralen inte övergår i handling förrän det väger över till fördel även i plånboken. Den centrala imaginära betydelsen om rationellt herravälde medför alltså att den sociala medvetenheten bara godkänns under rationella former, eller, med andra ord, när den går att hänvisa till det ekonomiskt rationella tänkandet. I grunden handlar det inte om girighet, utan om en övertro till att det gemensamma bästa går att översätta till siffror:

[...] capitalist ideology claims, in its most philanthropic moments, to be upholding a “rational” goal, which would be “well-being” or “welfare.” But its specificity comes from the fact that it identifies this wellbeing or welfare with an economic maximum – or optimum – or else claims that well-being or welfare will certainly or very probably flow from the achievement of this maximum or optimum. In this way, rationality is reduced, directly or indirectly, to “economic” rationality, and the latter is defined in a purely quantitative way as maximization/minimization – maximization of a “product” and minimization of “costs.” (Castoriadis 1997)

Kan man då, i ett system där det samvetsgranna existerar först när den kan förankras i egennytta, skylla förfallet på enskilda direktörers bristande moral? Kan man ens, med gott samvete, klandra dem? Förvisso – om man anser att vi alla bär ett ansvar för våra egna handlingar – men inte utan att en del av skuggan även faller på den tingens ordning vi har skapat. Roten till det onda ligger allt som oftast bortom individens ofullkomlighet. I en debattartikel publicerad i Svenska Dagbladet den 21 december 2003 skrev samhällsforskaren Lorentz Lyttkens:

Det är ledningar som förlorat förmågan att betrakta sitt eget agerande genom andra referensramar än de givna. Det är förstås ensidigt och naivt. Men de som anklagar är sällan mindre naiva när de tror att de själva aldrig skulle ha handlat på samma sätt.

Dygden eller den goda moralen får fäste i individen när normer och de sanktioner som knyts till dem styr egenintresset i en moraliskt acceptabel riktning. [...]

Stora moraliska sammanbrott i historien beror knappast på att många människor plötsligt och individuellt grips av en illasinnad vilja att ruinera eller ta livet av sin granne. Sammanbrotten är en följd av att spelreglerna steg för steg förändras och därmed människors uppfattning om vad som är normalt och onormalt.

Det handlar alltså om att gränserna för vilka beteenden samhället sanktionerar befinner sig i konstant förändring. Våra handlingar formas och påverkas hela tiden av de normer och värderingar som samhället alstrar, samtidigt som vi genom våra handlingar även är medskapare i att såväl upprätthålla dessa normer och värderingar som att omforma deras innebörd. I en vidgad kontext är detta en del av de kontinuerliga öppnings- och stängningsprocesser av samhällets sociala imaginära betydelser, vilka enligt Castoriadis sker inom en politisk dimension av sammanvävda maktrelationer och diskurser.

I takt med att bonusprogram blir ett allmänt vedertaget instrument och att den moderna finansmarknaden förvandlas till ett ”planetärt kasino” (Castoriadis 1997) som skapar multimiljonärer över en natt är det kanske inte heller så konstigt att vi sublimerar, och strävar efter, stora personliga vinster. Sublimeringen medför så att säga att föreställningen om snabba klipp investeras med affekter om stora personliga vinster och intentioner om att roffa åt sig dem. Och när gränsen för vad som anses vara en stor vinst befinner sig i konstant förändring – en miljon kronor i dag är, trots allt, inte det samma som en miljon kronor för hundra år sedan – är det väl inte så konstigt att man försöker befinna sig på löneutvecklingens framkant? Kanske är det i sammanhanget ingen slump att samma direktörer som en gång i tiden hyllades till skyarna som få andra, och vars personliga insatser av många sågs som en högst bidragande orsak till framgången, också blev kvar uppe bland molnen. Den så omtalade girigheten framstår inte som ett undantag från de spelregler som råder, utan närmast som deras logiska följd.

På sätt och vis har väl girigheten alltid varit legio. Nidbilden av den vinstlystne kapitalisten med kulmage och cylinderhatt lever nog kvar i mångas medvetande. Ändå är det svårt att släppa den gnagande känslan över att något har hänt just den senaste tiden. Dagens Nyheters ledare gav intressant nog den 2 december 2003, dagen efter offentliggörandet av Rydbeck och Tidströms utredning, en möjlig förklaring:

Det har talats om en ökad girighet i samhället, som om människans förmåga att utnyttja de chanser som livet bjuder på vore någonting nytt. Tolkningen är förståelig men ändå otillräcklig.

Den amerikanske centralbankschefen Alan Greenspan har förmodligen mer rätt när han säger att det som ökade under 1990-talet knappast inte var girigheten utan möjligheten till girigt beteende.

Men varje saga kräver, som sagt, sina skurkar. Kanske är det en förklaring till att de forna Skandiadirektörerna har kommit att personifiera allt det som tycks vara ruttet i systemet. En annan är att vår välfärd i modern tid i allt större utsträckning kommit att vara avhängigt av människor vi inte känner, och att allt fler delar av våra liv påverkas av komplexa system som få har inblick i och ännu färre förstår (Rossander 2007; Sztompka 1999). När något brister är det väl därför naturligt att en människa måste ställas till svars. Vem vill väl lägga sin framtid i händerna på ett system där ”saker bara händer”?

5.2 MAKTEN

Det senaste århundradet innebar enligt den österrikisk-amerikanske samhällsanalytikern Peter Drucker (1976) ett systemskifte som hade gått hans samtid obemärkt förbi, men som skulle komma att ha långtgående konsekvenser för samhällets maktstrukturer. En nyckelfaktor bakom detta skifte anas i det han kallar ”en av de mest djupgående förändringarna i människans villkor” – det faktum att majoriteten av befolkningen i de utvecklade länderna för första gången i historien lever in i ålderdomen och bortom sina yrkesföra liv (1976: 27-31).

En betydande del av förklaringen till denna utveckling står att finna i det sena artonhundratalets vetenskapliga och samhällsliga landvinningar, som gjorde att barnadödligheten minskade drastiskt och att medellivslängden steg allt högre. Att barnen från dessa generationer, födda innan och kring sekelskiftet, under nittonhundratalet nådde ålderdomen markerade för Drucker inget mindre än en revolution – en, som i historiens ljus möjligtvis skulle komma att visa sig ha varit mer betydande än den borgerliga, den kommunistiska eller den teknologiska revolutionen (1976). I praktiska termer innebar denna utveckling att ”allt färre skall försörja allt fler under allt längre tid” och att ”allt fler måste spara allt mer för sin egen ålderdom och samtidigt betala för sina barns allt längre barndom” (Rossander 2007: 87). En åldrande befolkning, för vilken pensioner och sparande utgjorde en viktig fråga, skulle nu komma att prägla samhället i egenskap av ”befolkningsmässig tyngdpunkt” (Drucker 1976: 32).

Med Castoriadis terminologi skulle man kunna tala om hur vår syn på åldrandet förändras genom öppnings- och stängningsprocesser där nya betydelser får allt starkare fäste. Arne Ruth beskriver detta tydligt i en intervju: “[...] min generation är den första som inte

kommer att erkänna sig som gammal för att man är över 60. Utan har man en hyfsad hälsa har man minst 20 år till på sig och man kan vara aktiv under de extra 20 åren.” Och i takt med att ”ålderdom” och ”sparande” får en allt mer central roll i den diskursiva domänen och sammanlänkas med makten omformas de normer och värderingar som sanktionerar våra sociala praktiker, till exempel sparandet.

I efterkrigstidens Sverige fann incitamenten till sparande ett gensvar i samhällets behov av kapital för folkhemsbygget och industrierna. Avdragsrätten och andra nya skatteregler introducerades för att uppmuntra sparandet och därigenom säkra den tillförsel av riskkapital som krävdes för att skapa tillväxt. Pengarna strömmade genom bankerna och försäkringsbolagen, och deras allt starkare ställning gav dem något av en ny roll som institutioner i samhällets tjänst (Rossander 2007).

Även på andra sidan Atlanten fann sparandet nya vägar. General Motors lade 1950 grunden för det som skulle komma att bli den dominerande formen av pensionssparande i västvärlden. En pensionsfond för företagets anställda skulle upprättas på förslag av den dåvarande vd:n Charles Wilson. Att företag skapade egna pensionsfonder för sina anställda var dock vid denna tid inget nytt – uppemot två tusen sådana fonder fanns redan inom den amerikanska näringen. Det nya i Wilsons förslag låg istället i vad just denna fond skulle investera arbetarnas sparkapital i. Så gott som alla tidigare privata pensionsplaner hade placerat de pengar de förvaltade i annuiteter, i förhållandevis säkra investeringar såsom statsobligationer. General Motors plan var istället att ”investera i Amerika” – att placera sina anställdas sparpengar huvudsakligen i aktier på landets kapitalmarknader. Planen fick ett brett genomslag, och inom ett år hade det upprättats åtta tusen nya fonder efter samma modell (Drucker 1976: 5-7).

På hemmaplan skedde något liknande. Det gamla statliga folkpensionssystemet knakade i fogarna och de skatter som den arbetande befolkningen genererade räckte inte längre till för att betala pensionerna för den växande skaran äldre. ATP-reformen på 1960-talet innebar att det gamla systemet gjordes om till ett fondsystem där de nya AP-fonderna fick huvudrollen. Den fjärde AP-fondens instiftande 1974 markerade ett skifte av liknande art som den i USA två årtionden tidigare, i det att den fick i uppdrag att placera en del av sina pengar i aktier, något som fonderna tidigare hade varit förbjudna att göra (Henrekson och Jakobsson 2003).

Det nya systemet innebar att alla som arbetade nu, vid sidan av den skattefinansierade delen av pensionen, själva skulle spara ihop till resten av sin framtida pension i AP-fonderna. Den senaste pensionsreformen från åren runt millennieskiftet befäste denna utveckling och

gjorde att den enskilde spararen tvingades till att ta ett än större ansvar för sitt eget pensionssparande, för att inte hamna på efterkälken (Rossander 2007).

Vad har då alla dessa led i utvecklingen resulterat i? För individen innebär det att sparandet inför ålderdomen blivit en allt viktigare fråga, och en, som man i allt högre grad förväntas ta ansvar för själv. Åter igen handlar det om en *sublimering* av normer som ligger till grund för vissa (av samhället) sanktionerade beteenden.

För samhället blev implikationerna av förändringen än mer avsevärda. Övergången till ett pensionssystem som i hög grad bygger på investeringar i aktier i börsnoterade företag har nämligen medfört en dramatisk omvandling av ägandet i sig.

Första tiden efter andra världskriget var ägandet koncentrerat till ett fåtal. I Sverige kontrollerade 6-7% av aktieägarna uppemot 65-70% av aktiemarknadens totala värde. De flesta företag styrdes av en eller en handfull personer, ofta familjer, i egenskap av starka kontrollägare med en stor andel av företagets aktiekapital, och utländskt ägande var kraftigt marginaliserat för att bibehålla makten över företagen inom landet (Henrekson och Jakobsson 2003; Rossander 2007).

Allt detta skulle dock komma att ändras under det efterföljande halvseket, i stor utsträckning som ett resultat av den omvälvande förvandlingen på pensionsmarknaden. För 40 år sedan var pensionstillgångarna fortfarande blygsamma i förhållande till andra former av sparkapital, och för 30 år sedan var pensionsfonder fortfarande sömniga institutioner associerade med i första hand försäkringsbolag (Clark 1998). Man kan, likt ekonomen Jan Toporowski (2004), anta att få av de som förde fram de första privata fondbaserade alternativen till statliga pensionssystem förutsåg att dessa fonder skulle bli så framgångsrika att de, tillsammans med andra livförsäkringsrelaterade sparformer, framåt millennieskiftet skulle komma att äga merparten av alla aktier på världens börser.

Det som har skett är dock en större förändring än att ägandet har gått från en hand till en annan. För vad det handlar om är en utspädning. I rätts mening är det nämligen spararna, och pensionsspararna i synnerhet, som är de nya "storägarna" på världens aktiemarknader. Vissa har gått så långt som att spekulera kring huruvida denna förändring markerar ett slut på den gamla "ägarkapitalismen" och en början på "fondkapitalismen". Nästa konsekvens i detta led av förändringar är att även kontrollen av de företag vars aktier det investeras i håller på att spädas ut. För i takt med den explosionsartade tillväxten i sparande har de tidigare starka kontrollägarna tappat sin position gentemot alla dessa fonder och andra förvaltare av pengar som strömmar in från massan av sparare runt om i världen (Rossander 2007).

För Peter Drucker innebar denna förändring något än mer djupgående. I boken *The Unseen Revolution: How Pension Fund Socialism Came to America* från 1976 tyckte han sig ana början på en ny era i de förändringar som de flesta andra enligt honom missat. I bokens första och inledande mening skriver han: ”om ’socialism’ definieras som ’arbetarnas ägande av produktionsmedlen’ – och detta är såväl den vedertagna som den enda strikta definitionen – så är Förenta Staterna det första verkligt ’socialistiska’ landet” (1976: 1, egen övers.). Hans analys grundar sig på just omvandlingen av ägarstrukturerna i det amerikanska samhället. Genom sitt pensionssparande äger den arbetande befolkningen till slut produktionsmedlen, och utgör de enda riktiga kvarvarande ”kapitalisterna”.

Den storslagna retoriken till trots medger han att det är en lång väg kvar. En betydande del av problemet ligger i att även om ägarskapet i slutändan ligger hos spararna, så när utövandet av ägarmakten sällan längre än det skikt av mellanhänder som fonder och andra s k institutionella ägare – försäkringsbolag, banker, hedgefonder med flera – utgör. Till detta kommer att dessa förvaltare aldrig var intresserade av att bli ”aktiva” ägare som styrde och ställde i de företag vars aktier de investerade i – de såg sig själva som passiva, kortsiktiga investerare (Drucker 1991). I Sverige infördes begränsningar för att se till att AP-fonderna inte skulle bli starka ägare: de fick exempelvis bara äga ett fåtal procent av ett visst bolag.

Detta medför onekligen en viss begränsning för resultaten av Druckers analys. Att *äga* produktionsmedlen i samhället och att ha *kontroll* över desamma är två skilda saker, och klyftan mellan dem har om något ökat. För forskaren Gordon L. Clark (1998) innebar ”fondkapitalismen” heller inte, som för Drucker, ett brott med det förflutna, utan snarare en naturlig fortsättning på kapitalismens utveckling. Att man inom den ekonomiska forskningen på senare tid just skiftat från att tala om ”fonsocialism” till att tala om ”fondkapitalism” ter sig som ett tecken på att den demokratiska omvälvning av samhällets maktstrukturer som Drucker såg framför sig framstår som en allt mer avlägsen dröm.

Vad har då alla dessa saker med Skandia att göra? Allt. Innan Old Mutuals övertagande ägdes Skandia AB nämligen till största delen av fonder och andra förvaltare av i första hand vanliga pensionssparares kapital. Till storägarna kunde räknas flera av AP-fonderna, Alecta, Robur och SEB Fonder. Och just bristen på deras ägarkontroll har framförts som en av de största anledningarna till varför bolagets chefer tilläts leka fritt utan ansvarigas uppsyn.

Men det finns tendenser till förändring i utövandet av ägarmakten. En orsak är att spelplanen förändrades radikalt i takt med ägandets utspädning:

Plötsligt kan t.ex. en AP-fond, som bara har några procent av ett stort börsbolag, vara en av bolagets största ägare. Från att ha varit en passiv placerare tvingas fonden att ta ägaransvar, sitta i styrelser, nominerings- och revisionskommittéer, styra och ställa i bolagets strategiska utveckling och besluta om stora investeringar (Rossander 2007: 135).

I en artikel från 1991 skrev Drucker att fonderna hade börjat komma till insikten att de inte längre kunde se sig själva som kortsiktiga investerare. Anledningen till detta uppvaknande, menade han, är ren ekonomisk realitet. En investerare kan per definition sälja de egna andelarna som har köpts i olika företag. Relativt små pensionsfonder kan fortfarande sälja av sina aktier i ett företag, men redan de medelstora fonderna möts här av hinder. Detta har att göra med storleken på det aktiekapital som en sådan fond förfogar över – de enda man kan sälja till är ofta andra fonder. Om den fond som äger 1% av andelarna i ett stort företag har stora svårigheter att sälja, vad händer då när ett antal fonder tillsammans äger 30-40% av ett företag, vilket inte är ovanligt, och alla vill sälja? Detta tvingar enligt Drucker fram insikten att ett aktivt utövande av ägarmakten är nödvändigt för en hållbar utveckling, eller, som Deutsche Banks grundare Georg Siemens uttryckte det för över hundra år sedan: "if one can't sell, one must care" (Drucker 1991: 106-108).

Kritiska röster har dock höjts mot tanken på att fonder och andra institutionella ägare – förvaltare av andras pengar – bör ta ett långsiktigt ansvar för de företag de investerar i. I Dagens Nyheter den 21 december 2003 förklarade journalisten och författaren Göran Rosenberg varför ökad ägarstyrning, enligt hans åsikt, är fel väg att gå:

Ägarna av kapitalet i de flesta pensionsfonder och aktiefonder är nämligen vi. Och det vi kräver att våra pensionsfonder och aktiefonder ska ta ansvar för är värdet på våra pensioner och våra sparpengar och inte värdet på företagen vi för tillfället råkar äga aktier i. En fonddirektör som riskerar värdet på våra pensioner och vårt "aktiesparande" genom att ta de långsiktiga ägarrisker ett verkligt ägaransvar förutsätter, har missuppfattat vilka de faktiska ägarna är.

Bakom det ansiktslösa kapitalet gömmer sig i själva verket ansiktena på miljoner människor som inte äger aktier därför att de vill ta ett ägaransvar utan därför att de vill få en god värdestegring på sina pensioner och sparpengar och som i det syftet förväntar sig att deras kapital friktionsfritt och trolöst och med kort varsel flyttas från företag med lägre avkastning till företag med högre.

Oavsett om fonderna på sikt blir våra tiders starka kontrollägare och riskkapitalister eller inte kan ett sägas säkert: de befinner sig i en ny sits. För där en riskkapitalist av den gamla skolan satsar sina egna pengar, riskerar fonderna andras. Företeelsen har blivit känd som OPM, "Other People's Money" (Rossander 2007). Problematiken är dock i grunden ingalunda ny. Redan i slutet av sjuttonhundratalet skrev filosofen och nationalekonomen Adam Smith ([1776] 1999) i sin numera klassiska bok *Nationernas välstånd* om hur de som hade hand om andras tillgångar aldrig kunde förväntas behandla dem med samma vaksamhet som om det rörde deras egna pengar. Inom den moderna företagsekonomiska forskningen talar vissa om det s k *agentproblemet* – att de som förvaltar ens tillgångar dels har andra mål än man själv, dels har tillgång till mer information. Även här är egennyttnen en förutsättning. En förvaltare av andras pengar förmodas enligt teorin alltid sätta sina egna intressen högre än de verkliga ägarnas, och dessutom veta bättre vad som händer med pengarna.

Vad är då nytt under solen? Där kapitalets förvaltare tidigare stod till svars gentemot en handfull tydliga, långvariga ägare är de verkliga ägarna nu miljoner och åter miljoner av pensionssparare som någon sällan ser röken av (Rossander 2007).

Och utvecklingen, inte minst i fallet Skandia, har visat att spararna inte alltid drar det längsta strået när kontrollen läggs över på enskilda tjänstemän. En viktig faktor i sammanhanget är att svenska livbolag fram till år 2000 endast fick bedriva sin verksamhet under s k *ömsesidiga* former. I grunden innebar det att alla vinster som uppkom i dessa bolag skulle tillfalla livspararna. Det tidigare nämnda vinstutdelningsförbudet var ett resultat av denna princip.

Man tillät dock en något besynnerlig hybridform – ömsesidigt drivna livbolag som ägdes av aktiebolag. Det besynnerliga var att medan vinstintresset låg hos spararna, så låg makten hos aktieägarna. Skandia Liv, som var helägt av Skandia AB, försattes i en situation som bäddade för intressekonflikter.

Det kan kännas en smula invecklat att försöka navigera bland dessa snåriga, ofta sammanvävda och i viss mån schizofrena makt- och ägarförhållanden. Å ena sidan är alltså de vanliga pensionsspararna ur livbolagens synvinkel i första hand konsumenter. Å andra sidan är de ofta bolagens egentliga ägare! Genom livbolagen slussas nämligen spararnas pensionspengar vidare till framför allt fonder och andra mellanhänder, och de, i sin tur, investerar samma pengar i en lång rad företag. Däribland bolag som Skandia (innan Old Mutuals uppköp), som i sin tur är Skandia Livs enda ägare. I rättan mening skulle väl dessa ägarstrukturer, tillsammans med ömsesidigheten, innebära att spararna har total kontroll över

bolagen? Så är dock inte fallet. Snarare verkar spararna ha försvunnit ur systemet, förvisade till åskådarläktaren.

Vad många, framför allt politiker och lagstiftare, men även sparare själva, verkar ha missat är vad pensionskapitalet i grunden är. Trots att världens pensionssparare nu tillsammans utgör den enskilt största gruppen finansiella aktörer betraktas de alltjämt som enbart konsumenter. Och trots att pensionskapitalet för de allra flesta av oss är den största ekonomiska tillgången vi någonsin kommer att ha, verkar få vilja erkänna dess status som *egendom*. ”Vi är fortfarande präglade av förvaltningssynen att vi lämnar ifrån oss det här och sen är det någon annan som på något egendomligt sätt hanterar detta”, säger Arne Ruth. Frågan är om denna inställning längre är gångbar, inte minst med tanke på den senaste pensionsreformen som innebär att vi nu i allt större utsträckning själva ska bestämma hur våra tillgångar placeras.

Den ibland passiva attityden till pensionssparande har dock sina orsaker. För hur lätt är det att delta från läktaren? Peter Drucker skrev redan 1976 att den största svagheten med systemet är att den breda befolkningen inte har någon insyn i de företag deras sparpengar investeras i. Detta gör att de saknar förmågan att agera enligt sina egna intressen, och därmed kan de heller inte se till att de som förvaltar deras pengar agerar i enlighet med dessa intressen (Drucker 1976).

Kanske är även det en av förklaringarna till varför livspararnas intressen hamnat i skymundan. Försäkringar och pensioner är, eller framstår i vilket fall för många som ett komplext ämne. Med viss rätta, dessutom. Den fordran på en framtida pension man som sparare har är i grund och botten en ren abstraktion, grundad på hypotetiska beräkningar (Drucker 1976). Hur många kan, på grundval av sitt pensionsbesked, med säkerhet veta hur mycket de i verkligheten kommer att få när de går i pension? Hur många kan komma fram till slutsatsen om huruvida företaget sköter pengarna på rätt sätt eller inte genom att läsa tidningarnas ekonomisektioner, undantaget de tillfällen då skandaler faktiskt uppdagas? Inte minst den kritik som Grupptalan mot Skandia har fört mot bristen på insyn belyser dessa problem. Ett talande exempel är fallet med de neddragna pensionsutbetalningarna, som genomfördes utan att sparare fick veta vilka beräkningar som låg till grund eller huruvida neddragningarna skulle bli permanenta.

Spararna är dock inte de enda som berörs. ”På sitt sätt kan man säga att marknaden sprungit ifrån också experterna”, skriver Olle Rossander. Han får medhåll från Katja Elväng, tidigare styrelseledamot i Skandia Liv, när hon säger att ”försäkringsfrågor är så oerhört komplicerade så vanliga lekmän, ja inte ens jag som ändå är rätt ekonomiskt kunnig, förstår

alla de komplicerade tjänster och produkter som bolagen säljer” (Rossander 2007: 37, 97). Stig Aggevall, Grupptalan mot Skandias försäkringstekniska expert, vände sig dock mot tanken att försäkringar skulle bära på en inneboende komplexitet. Det handlar enligt honom i större grad om företagens oförmåga, eller ovilja, att försöka förklara.

Här kan det tidigare nämnda *agentproblemet* erbjuda viss belysning. Kapitalets förvaltare, vare sig de är livbolag, fonder eller andra, sitter så gott som alltid inne med mer information än sina ägare och intressenter. Inom den ekonomiska forskningen brukar detta glapp i tillgången till information gå under namnet *informationsasymmetri*. Glappet är ingalunda nytt, men det verkar ha ökat på sina håll under det senaste århundradet, mycket till följd av den teknologiska utvecklingen. Inte minst den globala finansmarknaden har genomgått en betydande revolution i takt med informationsteknologins framväxt (Castells 2001). Problemet är att informationen inte sprids lika till alla. I en värld där det konstanta informationsflödet bombarderar oss från alla håll och kanter avgörs framgång och fall i allt högre grad av vem som dels har tillgång till *rätt* information, dels kan utgjuta *rätt* kunskap ur den. Den franske filosofen Jean-François Lyotard (1979) förutspådde denna konsekvens av informationsrevolutionen när den fortfarande befann sig i sin linda. När informationen blir överflödande, menade han, skulle fokus komma att skiftas från dess anskaffning till dess tolkning och bearbetning – med andra ord dess omvandling till kunskap.

Försäkringsbolagen intar en särställning i sammanhanget. Alla säljer de i princip samma slags försäkringar, med små skillnader i pris, och spararnas pengar förvaltas på likartade sätt. Denna konkurrenssituation gör att framgången i allt större utsträckning avgörs av att ha tillgång till den specialkunskap som konkurrenten saknar (Rossander 2007). Att kunna värdera risker och att placera pengarna i de rätta fonderna kräver, framför allt annat, rätt information och rätt kunskap.

För den enskilde spararen spelar media en viss roll i sammanhanget. Dagens svenska ekonomijournalistik karakteriseras av Rossander, som själv tidigare har varit chef för DN:s ekonomiredaktion och chefredaktör för tidningen Affärsvärlden, som personfixerad, marknadsanpassad och okritisk. En följd av detta har blivit att glappet, informationsasymmetrin, mellan de välinformerade och de oinformerade har vuxit sig ännu större:

Den relativt lilla informationseliten kommer alltid att ha råd och kunskap att köpa bra journalistik – men kanske inte på svenska. Redan i dag har många Financial Times som hemburen morgontidning. Resten, den stora gruppen som betalar, den växande skaran

småsparare, fondplacering, småaktieägare och villalåntagare får klara sig med Metro, slimmade redaktioner och bantade, börsfixerade ekonomisändningar i allmänradio och TV. (Rossander 2007: 105)

Övervakningen verkar brista på alla fronter. Inte undra då på att egennyttan – inte sparas, utan direktörers och företags – får härja fritt. Man kan fråga sig hur vi över huvudtaget vågar kasta våra sparpengar in i det svarta hål som finansmarknaden för många tycks vara. Visserligen är många intresserade av aktiespekulation, något som inte minst mängden köp- och säljråd i tidningarna tyder på (Rossander 2007). Men för de flesta saknas nog såväl tid som tillräckligt intresse för att ägna en stor del av livet åt att granska sparalternativ och hålla örnkoll på ”sina” bolag. Kanske handlar det helt enkelt om att blunda och hoppas på det bästa?

5.3 FÖRTROENDET

Ett ord som har dykt upp gång på gång i debatten under och efter skandaltiden är ”förtroende”. Slump kan man knappast kalla det. Pensioner är en säregen fråga – vi lämnar vår kanske största finansiella tillgång i händerna på okända tjänstemän i olika livbolag. Ett visst mått av förtroende torde vara nödvändigt i sammanhanget.

Skandias egna reaktioner på skandalen tyder utan tvekan på det. I intervju efter intervju med representanter för koncernen under åren som följde skandalerna talades det om vikten av att återupprätta förtroendet för varumärket. Målet bakom alla insatser som har gjorts verkar ha varit att just återupprätta bilden av Skandia som ett förtroendeingivande företag.

Det är förståeligt. Med en kundbas på 1,2 miljoner människor som grundar sitt pensionsval på att de vid en viss ålder ska ha en finansiell säkerhet att lita sig på kan förtroendet till förvaltaren av ens pensionstillgångar knappast underskattas.

Historiskt sett kan man konstatera att Skandia och andra försäkringsbolag har åtnjutit ett högt mått av förtroende. Som tidigare har nämnts blev banker och försäkringsbolag i efterkrigstidens Sverige något av institutioner i samhällets tjänst. På sätt och vis tog hela det offentliga samhället på sig en ny roll. Med välfärdsstatens framväxt var individen inte längre förvisad till familjen, släkten eller kyrkan för att säkerställa sin välfärd (Trägårdh 2007). Och när staten blev allas sociala skyddsnät riktades även en del av det förtroende som präglat

relationerna i den personliga sfären till det system som nu skulle upprätthålla den gemensamma välfärden.

Det nära samspelet mellan stat, fack och näringsliv i folkhems-Sverige innebar att konfrontationen mellan olika intressen förbyttes i samförstånd. Gränserna dem emellan blev allt svårare att urskilja, och tilliten smittade av sig även på försäkringsbolagen. Olle Rossander ger en träffande beskrivning av denna utveckling när han skriver att ”försäkringsbolagen [fick] en roll som ’meta-myndigheter’ [...] För många har banker och försäkringsbolag framstått som del av det institutionella etablissemang på samma sätt som rättsapparaten och andra statliga myndigheter” (2007: 27, 155-156). Det var, i rätts mening, en tillit som riktades till den byråkratiska samhällsordning som upprätthöll balansen mellan skilda intressen i en strävan efter det gemensamma bästa. En ordning, som präglade bilden av hela det svenska samhället.

”Försäkringssystemet”, menar Arne Ruth, ”var en del av samma mentalitet, allt var ordnat, man kunde lita på det och behövde inte oro sig. Det var en säkerhet i systemet som man trodde på”. Och man hade anledning att göra så. Ömsesidigheten i livförsäkringsbranschen är om något ett tecken på den byråkratiska ordningens spridning långt utöver statsapparaten gränser. Det handlade alltså inte om enbart en tro på statens möjlighet att utöva kontroll å spararnas vägnar över bolagen – livbolagen själva var svåra att särskilja från staten. Även de andra medlemmarna av Grupptalan mot Skandias styrelse ger uttryck för denna uppfattning. Eric Forsgren berättar:

Man uppfattar ofta livförsäkringsbranschen som en del av staten, eller banken, de håller ju inte på och svindlar sina sparare. Det fanns en övertro till att det inte kunde ske någonting, något som var ojuste i ett livförsäkringsbolag.

Inte minst Skandia Liv, ett av de äldsta och mest respekterade svenska livbolagen, var föremål för detta höga förtroende. Att spara i Skandia Liv har Ruth beskrivit ”som att ha ett konto på Riksbanken” (Ruth, ur Rossander 2007: 190).

Förtroendet till det byråkratiska systemet är dock mer än enbart ett svenskt fenomen. Piotr Sztompka (1999) har karakteriserat det västerländska samhället kring millennieskiftet som en *förtroendekultur*. Hans teorier om förtroende, eller social tillit, kan förklara stora delar av den utveckling som avspeglar sig i uttalanden som de ovanstående. Bland det första vi kan konstatera är att den ökning i ”representativa aktiviteter” som Sztompka (1999: 12) skriver

om avtecknar sig oerhört tydligt i den situation där föreningens medlemmar och andra livsparare befinner sig.

Kedjan av representanter är oerhörd: från försäkringstjänstemän till fondförvaltare till tusentals företag runt om i världen. Dessutom känner vi sällan varken människorna eller de världar av siffror, information och regler som de agerar inom. Att våga lämna ifrån sig stora delar av ens framtida pensionspengar till detta ”svarta hål” torde kräva något av tre saker: dumdristighet, djupgående förståelse för finansmarknaden och viss insyn i representationskedjan, eller förtroende.

Det går inte att utesluta att det första möjligen förekommer i någon utsträckning, men det är knappast en tillräcklig förklaring till varför pensionsmarknaden över huvudtaget kan existera, och ännu mindre hur den har kommit att närmast ta över världens börser. Det andra alternativet, säkerligen även det sant för vissa, förefaller i ljuset av den komplexitet som tidigare har beskrivits vara oändligt långt ifrån sanningen för den absoluta majoriteten av sparare. Kvarstår gör förtroendet, kanske som en sista utväg. För pensionsspara bör man ju göra, på ett eller annat sätt. På sätt och vis har vi kanske inget annat val än att lita på att våra intressen ska bli tillgodosedda.

Vi talar här dock inte om någon slags ”blind” eller helt omotiverad tillit. Det ökade förtroendet till dessa anonyma andra hade inte varit möjligt utan den ökande byråkratiseringen av samhället som kännetecknar modernitetens, och, inte minst, välfärdsstatens framväxt. Från att ha varit beroende av andra människors välvilja kunde vi nu förlita oss på en opersonlig, icke-diskriminerande byråkratisk moral (du Gay 2000) – ett samhälle styrt av regler i stället för familje- eller lojalitetsband:

If there is a rich, accessible, and properly functioning set of institutions, setting standards and providing checks and controls of conduct, the danger of abuse is diminished, and the regularity of procedures safeguarded. If people can resort to such institutions when their rights are not recognized, or the obligations of others toward them not respected, then they acquire a kind of insurance, or backup option and therefore feel more safe. Everybody is confident that standards will be observed, departures prevented, and that even if abuse occurs it will be corrected by recourse to litigation, arbitration, restitution, or similar. This stimulates a more trustful orientation toward others. (Sztompka 1999: 124-125)

Även William G. Ouchis resonemang går igen i denna utveckling. En tilltagande komplexitet, följt av informationsasymmetri och anonymitet, gör att det blir svårt, i vissa fall närmast

omöjligt, att värdera andras prestationer (till exempel livbolagens hantering av våra pensionspengar). Och när vi, i brist på perfekt information, inte längre kan kontrollera att våra tjänstemän, pensionsförvaltare och andra som vår välfärd är beroende av inte lurar oss räcker inte marknaden som kontrollmekanism. Något annat måste till. Men där Ouchi talar om *målkongruens* skulle vi snarare kunna definiera detta ”något annat” som tillit – inte en tillit motsvarande ”klanens” lojalitetsband, gemensamma mål och normer, utan en tillit till den regelstyrda byråkratins förmåga att balansera motstridiga intressen i en strävan efter det gemensamma bästa.

Den bristande insynen i systemen har dock fler konsekvenser. För på samma sätt som det blir hart när omöjligt att värdera andras prestationer försvagas även möjligheten att se hur säkert regelsystemet är från missbruk. Men det betyder inte med nödvändighet att situationen blir ohållbar över en natt. Själva poängen med förtroende är ju att man slipper gå omkring med en konstant misstanke mot allt och alla! Att ge förtroende till någon är, skulle man kunna hävda, inget som vi konstant ifrågasätter – när den väl har byggts upp krävs det allt som oftast tydliga tecken på att den har missbrukas för att vi ska upphöra att ge den. Och länge verkade systemet vara förhållandevis säkert från missbruk:

I jämförelse med många andra länder har Sverige kunnat glädja sig åt omutliga och kloka tjänstemän. Rättssäkerheten i det offentliga systemet är hög och en stor del av det privata näringslivet har klarat sig rätt bra med självreglering och utan alltför mycket myndighetsinblandning. (Rossander 2007: 28-29)

Men sedan hände något. I takt med att marknader avreglerades och den offentliga sektorn ifrågasatte sina tidigare grundvalar gick samförståndet mellan samhällets intressen till viss del åter över i konfrontation. Byråkratin tedde sig i mångas ögon som en steltnad, ineffektiv organisationsform, och marknaden verkade stå för lösningarna. ”Målstyrning”, ”kundnytta” och ”konkurrens” blev några av tidens ledord. Och relationerna mellan allas intressen skulle renodlas. I stället för att ta hänsyn till alla sina intressenter skulle företagen tjäna sina aktieägare, medan sparare fick ta ett ökat eget ansvar för sina pensioner. I efterhand kan man nog konstatera att de emellertid fick klara sig bäst de kunde.

Den bristande tillsynen från ansvariga myndigheter vittnar om de förändringar som har skett. ”Den långa raden av skandaler och tvivelaktiga affärer”, skriver Rossander, ”visar att de institutioner som skulle säkra kundernas förtroende för branschen inte fungerat som tänkt.” (2007: 69) Tillsynsmyndigheterna, framför allt Finansinspektionen, har, med viss rätta, fått

klä en del skott för det som hände i Skandia. Konsumentskyddet har visat sig vara närmast obefintligt på pensionsmarknaden, och vissa befarar att de lagar och regeländringar som har gjorts riskerar att bli slag i luften (Rossander 2007).

Länge tog vi för givet att det ”svarta hål” som omgav oss dolde en djup ordning, ett intrikat system av regelverk, tjänstemän, myndigheter, styrelser och fondförvaltare som alla tjänade våra intressen. Nu verkade det som att vi i själva verket stod ensamma kvar i mörkret.

Även om det för många var tydligt långt innan skandalerna i Skandia att vissa förändringar skedde skulle insikten om deras praktiska konsekvenser i flera fall dröja. Arne Ruth berättar:

[...] jag kan nog påstå att jag under 90-talet kände en oro över hur det svenska samhällsparadigmet förändrades och sådana här lättköpta marknadskriterier slog igenom. Det här med att kommuner skall drivas som företag, och så vidare, som plötsligt dök upp. Jag var på inget sätt blind för att det var väldigt konstiga saker som pågick. Jag var inte på det klara med att detta skulle komma att få så direkta kopplingar till mitt pensionssparande, det kom lite som en överraskning med de här skandalerna.

På sätt och vis speglar Skandiaaffären en bredare förändring av samhällets strukturer, en uppluckring av många av de betydelser som det svenska efterkrigssamhället hade grundats på och som många verkade ha tagit för givna. Kanske var en och en annan stor skandal, på sätt och vis, oundviklig?

Det är lätt att vara efterklok. Den stora frågan är vad som händer nu. Kan förtroendet till systemet och till de som förvaltar vår framtid återupprättas? Förmodligen, för pensionsspara bör man ju göra i vilket fall som helst. Det är visserligen bra – tänk den börskrasch som skulle inträffa om alla slutade spara! – men inte utan problem. För hur vet vi att det verkligen blir bättre? Grundar sig det nyvunna förtroendet på ett fasadbygge lär det vara en tidsfråga tills nästa skandal bubblar upp till ytan. Den förtroendeingivande image som Skandia och andra livbolag försöker att återställa eller upprätthålla är just det: ett utanpåverk. Att förändra det som försiggår innanför kräver något djupare. Kanske att man tar saken i egna händer.

6 INDIVIDEN, DET CIVILA OCH SAMHÄLLET

Som vi har sett återspeglar det som hände i Skandia omvälvande samhällsförändringar – vissa ideologiska, vissa demografiska och andra politiska – men alla med ursprung långt bortom detta enskilda fall. Rimligtvis är Skandia inte det enda som har påverkats. Snarare pekar alla tecken på att såväl pensionssystemet som det svenska samhället i stort står inför en kris då vissa intressen har tagit överhanden på bekostnad av andra. Skandia Liv har trots sina ömsesidiga principer misslyckats med att tillvarata sina pensionssparares intressen på ett tillförlitligt sätt. Den utpräglade bristen på insyn och den höga komplexiteten har även gjort det svårt för den enskilda spararen att utöva sitt inflytande som ägare till sitt kapital.

Flera av Grupptalan mot Skandias styrelsemedlemmar har uttryckt en viss uppgivenhet över att individen sällan har något att säga till om. Sverige är, som Arne Ruth uttryckte det, gruppintressenas förlovade land – kollektiven är de vars röst räknas. Detta speglar sig inte minst i det exceptionellt starka förtroende till det byråkratiska systemet (välfärdssamhället) som så länge präglat den svenska mentaliteten. Vi har, så att säga, inte behövt starka individuella rättigheter, då vi som kollektiv byggt ett system som ser till det gemensamma bästa. Längre verkar detta ha fungerat förhållandevis väl. Men såväl den svenska maktutredningen från tidigt 1990-tal som ett otal opinionsundersökningar målar upp en annan bild av rikets tillstånd. Det existerar, enligt dessa, å ena sidan ett växande politikerförakt, å den andra en utbredd känsla av brist på personligt upplevd makt och inflytande (SOU 1998:103).

Många forskare benämner detta *den svenska vanmakten*. Samhällsvetaren Lars Trägårdh framför i en debattskrift inom ramen för Demokratiutredningen under slutet av 90-talet:

[...] en central förklaring till detta tomrum i den svenska politiska kulturens hjärta är just rättsväsendets svaga ställning inom det politiska systemet. Svenska individer saknar ofta formellt och nästan alltid i praktiken tillgång till juridiskt utkrävbara rättigheter för att inte tala om den juridiska praxis och civilsamhälleliga stödstruktur som krävs för att omsätta abstrakta rättigheter i konkret verklighet. Annorlunda uttryckt är svenskar inte bemäktigade som individer utan tvingas att söka vägen till makt indirekt via politiska partier och föreningarnas remissyttranden, vilket inte sällan leder rakt in i vad en statsvetare har kallat ”demokratins svarta hål”. (SOU 1998:103: 11)

Kopplingarna till den informationsasymmetri och bristande insyn som karakteriserar pensionssystemet och Skandia Liv är tydliga. Trägårdh jämför den svenska situationen med den amerikanska, där de individuella rättigheterna på gott och ont är mycket framträdande. Avgörande i den här utvecklingen har enligt honom varit framväxten av stödstrukturer inom det civila samhället, framför allt gräsrotsorganisationer och deras juridiska representanter. ”Konsekvensen av denna utveckling är vad som har betecknats som en demokratisering av den juridiska professionen och intressegruppssystemet, och därmed av tillgången till den Högsta domstolen.” (SOU 1998:103: 10) Det faktum att vi i Sverige sedan 2003 har en ny lag som gör det möjligt för individer att föra en grupp talan mot en ekonomiskt starkare part får ses som ett viktigt juridiskt steg mot ett bemäktigande av individen. Grupptalan mot Skandia utgör i sammanhanget ett mycket lyckat exempel.

Jämförelsen med USA kan tyckas irrelevant för Sverige. Det påpekas ofta att vi åtnjuter både ett högt valdeltagande och stort engagemang i organisationslivet. ”Speciellt fackföreningarnas starka ställning brukar framhållas. Men med högt valdeltagande och formell anslutning till facket följer inte automatiskt en vital medborgaranda.” (SOU 1998:103: 10) Det civila samhället har här en avgörande roll att spela.

I slutet av nittonhundratalet har det för Sverige så viktiga folkrörelsebegreppet kommit att ifrågasättas, och en rad nya begrepp har etablerats i samhällsdebatten. Begrepp som ”den sociala ekonomin”, ”den ideella sektorn”, ”non-profit organizations” (NPO) och ”non-governmental organizations” (NGO) har tillsammans med ”civilsamhället” börjat användas för att identifiera, beskriva och analysera sådana delar av samhället som faller utanför såväl den privata som den offentliga sektorn, och där föreningar och olika sammanslutningar är centrala aktörer (SOU 2007:66). Civilsamhället ses inom forskningen som en *egen* sfär mellan staten och marknaden. Den utgörs av en myriad av särintressen, gemensamma för dem som tillhör en organisation inom det civila (Svedberg och Trägårdh 2006). Men hur ser maktutövningen ut inom denna sfär i dagens Sverige, och vilken roll kan en organisation som Grupptalan mot Skandia spela i det stora hela?

Ett användbart begrepp i sammanhanget är *korporatism* – utövandet av organiserade intressen, särskilt i fråga om representanter för arbetsgivare och arbetstagare och deras deltagande i den offentliga beslutsprocessen. Korporatism anses utgöra en viktig orsak till uppkomsten av välmående välfärdsstater som Sverige – den svenska modellen har här varit avgörande. I fråga om maktutövning har de korporativa producentintressena, då framförallt fackföreningarna, länge ansetts utmanövrera andra typer av organiserade intressen inom det svenska civilsamhället. Korporatismen har dock genomgått en försvagning under senare år,

och vissa forskare vill göra gällande att vi är på väg mot en mer pluralistisk maktordning där även andra typer av organisationer är av betydelse för politikens utformning (Feltenius 2006).

Grupptalan mot Skandia har på ett tydligt och effektivt sätt organiserat sina intressen. Dess starka deltagande i den offentliga debatten och dess tillträde till representanter för den offentliga beslutsprocessen tyder på ett betydande inflytande och en maktutövning som stärker förebådelsena om en mer pluralistisk maktordning.

Genom att fokusera på vidare begrepp som ”civilsamhälle” i stället för enbart folkrörelser inkluderas härmed nya former av organisationer, såsom stiftelser och olika former av nätverk, i debatten. Professor Erik Amnå har dock i en jämförande studie mellan gamla och nya rörelser kommit fram till att likheterna är större än skillnaderna:

De nya rörelserna traderar i mycket stor utsträckning det svenska folkrörelseidealet. De är handlingsorienterade i betydelsen att de reagerar på yttre politiska händelser med tidsplanering utanför deras kontroll. De kan betraktas som komplicerade nätverksstrukturer som tillfälligt sätts samman för specifika handlingar för förändring. Sammansättningen är brokigare än i de traditionella folkrörelserna, men de har liksom folkrörelserna en hög inre sammanhållning, en tydlig motståndare och ett alldeles bestämt politiskt syfte genom att kritiskt pröva gränserna för det politiska systemet. (SOU 2007:66: 44)

När Arne Ruth talar om att föreningen Grupptalan mot Skandia närmast kan liknas vid en revolterande folkrörelse ligger han väldigt nära sanningen. Föreningen stämmer så när som på avsaknaden av en komplicerande nätverksstruktur in på ovanstående beskrivning av de nya rörelser som frodas i dagens Sverige. Skandiaskandalerna är den självklara yttre händelse som föreningen är en reaktion mot. Den har uppvisat stor sammanhållning och förändringsvilja i sin kamp mot Skandia, och har från början utgått från ett bestämt politiskt och moraliskt ställningstagande som kritiskt prövar gränserna inom det rådande svenska pensionssystemet.

Det svenska organisationsväsendet brukar tillskrivas tre huvudroller – rollen som röstproducent, rollen som serviceproducent och rollen som demokratiskola (Feltenius 2006). Många gånger är dessa roller kombinerade inom en och samma organisation, som i fallet med de traditionella folkrörelserna. Ideella organisationer ses ofta som viktiga för demokratin i det att de ger medborgarna en möjlighet att verka för sina idéer i förhållande till det övriga samhället, och i det att de kan vara en röst för deras värderingar eller intressen. Ideella organisationer ger även i många fall service till sina medlemmar eller andra utanför

organisationen. De fungerar oftast, i alla fall på papperet, också som ”demokratiskolor” där medlemmarna tränas i demokratiska styrelseformer.

Grupptalan mot Skandia är en tydlig röstproducent vars huvudsakliga syfte var att tillvarata och bevaka intressena hos Skandias livspararkollektiv. Men även om föreningen har hållit fast vid denna inriktning har den med åren allt mer kommit att arbeta mot en bredare målsättning om att ”skydda samtliga pensionssparares ekonomiska intressen och reagera mot det bristande ansvar som visats gentemot spararna”, och har på så vis ytterligare befast sin roll som röstproducent.

Grupptalan mot Skandia har under sin snart femåriga historia kämpat för att pensionsspararnas intressen ska hamna överst på dagordningen hos berörda företag, myndigheter och den allmänna opinionen. De har i mångt och mycket varit väldigt framgångsrika i denna gärning. Föreningen har inte bara fungerat som en blåslampa för förändring inom Skandia, utan har även fört en kontinuerlig dialog med både ansvariga politiker och tjänstemän på berörda tillsynsmyndigheter. Vidare har den varit en flitigt återkommande part i den offentliga debatten kring Skandia och pensionssystemet som helhet.

Det är alltid svårt att i efterhand utröna vilken effekt en organisations göranden har haft på den allmänna utvecklingen, då det alltid finns en mängd faktorer som spelar in. Men om man ändå ska ge sig på att försöka summera Grupptalan mot Skandias genomslag kan det med stor säkerhet sägas att om föreningen inte hade varit så pådrivande i frågan om försäljningen av SAM är det högst osannolikt att det hade blivit en rättslig process mellan Skandia Liv och Skandia AB.

Därutöver har föreningen varit väldigt drivande i en rad frågor: att plädера och agera för fri flytträtt för allt pensionskapital, att ifrågasätta och pröva giltigheten i de neddragningar av pensionsutbetalningar som genomfördes på bred front inom livförsäkringsbranschen mellan åren 2004 och 2006, att verka för inrättandet av oberoende instanser där enskilda sparare kan få prövning om de anser sig vara felaktigt behandlade samt att påvisa den brist på insyn som präglar branschen. Föreningens grundare själva tycker sig generellt sett i sina kontakter med omvärlden ha fått stort gehör för sina synpunkter. Den i efterhand tydligaste frågan är den om flytträtten, där föreningen kan sägas ha spelat en avgörande roll i att vi under våren 2008 fick en uppluckring av flytträtten för pensionskapital. När det kommer till de andra frågorna är det svårare att peka på tydliga effekter, men säkert är att föreningens kritiska hållning och starka framhävande av pensionsspararnas intressen medfört att den har blivit en viktig och välbehövad motvikt till den rådande maktordningen.

Det civila samhället, i egenskap av den ideella föreningen Grupptalan mot Skandia, reagerade mot maktmissbruket och kom att organisera sig i polemik mot det rådande systemet. Berättelsen om Grupptalan mot Skandia uppfyller på slående vis den politiska tilltron till att det civila samhället kan vara en mobiliserande kraft i samhället, och att den genom att kanalisera särskilda intressen kan fungera som motvikt till offentlig maktutövning (SOU 2007:66). Det faktum att föreningen mobiliserade inte mindre än 18000 pensionssparare, och fick Sveriges största livbolag att ta det unika steget att stämma sitt eget moderbolag, talar sitt tydliga språk. I Regeringsförklaringen (2006) står det att ett starkt civilt samhälle är grunden för en stark demokrati, vilket överensstämmer med Tocquevilles och Putnams klassiska observationer om att en väl fungerande demokrati bygger på en utvecklad medborgaranda, eller med Tocquevilles ord: att ”känslor och idéer förnyas, hjärtat vidgas och förståelsen utvecklas endast då människor påverkar varandra ömsesidigt” (Tocqueville, ur Putnam 1996: 111). I detta sammanhang framstår Grupptalan mot Skandia som ett bevis för civilsamhällets demokratiframjande potential och garant för det gemensamma bästa.

Inom det svenska pensionssystemet visar berättelsen om Grupptalan mot Skandia att det finns ett stort behov av en civil makt som säkerställer en fungerande balans och tillgodoser pensionsspararnas intressen. Föreningen representerar även ett bemäktigande av individen, vilket speglar vikten av att det finns juridiska möjligheter att utöva sitt inflytande vid de tillfällen där systemet slår slint.

Grupptalan mot Skandia är en tillfällig organisation som ämnar upphöra när skiljedomen mellan Skandia AB och Skandia Liv slutligen kommer. Men i och med att denna process dragit ut så mycket på tiden har föreningen under sin femåriga historia i praktiken kommit att verka som en närmast permanent intresseorganisation för pensionssparare. Även om den nu upphör kan dess gärning utgöra en inspirationskälla för ett framtida organiserande av den civila makten inom det svenska pensionssystemet.

7 SLUTSATSER

Ur ett institutionellt perspektiv framstår utvecklingen som här har tecknats som att civilsamhället, i egenskap av de traditionella folkrörelserna, har övergett sin balanserade och viss mån kontrollerande funktion till staten. Den svenska modellen har i viss mån förlorat sin institutionaliserande kraft. Den stora tilliten och förtroendet bland medborgarna till de byråkratiska (regelstyrda) kontrollmekanismerna tycks dock i stor utsträckning kvarstå. Men detta är i mångt och mycket ett samhälle och politiskt system som inte längre existerar.

Den svenska modellen innebar en tro på *självbegränsningens* (Theodoridis 2003b) kraft, tron på att genom kollektiva ansträngningar och kompromisser uppnå det gemensamma bästa. Men något har hänt sedan modellens glansdagar. I stället för att handskas med motstridiga intressen genom självbegränsning skulle de plötsligt ställas mot varandra. Samtidigt verkar vi leva kvar i tron om att det gamla samhället finns kvar, att våra intressen blir tillgodosedda av regelsystemet, av byråkratins moral.

Varför tror vi det? Kanske för att den politiska dimensionen har förskjutits allt längre bort från oss: öppnings- och stängningsprocesser har medfört att nya betydelser institutionaliserats, detta i en diskursiv domän till stor del bortom medborgarnas inblandning. Kontrollen över delar av våra liv och vår gemensamma välfärd har lagts över på människor vi inte känner, på system som få har inblick i, färre förstår och ännu färre kan kontrollera. Och konsekvenserna av de skiftningar i betydelser som ägde rum har länge varit fördolda för den breda befolkningen – ända tills klyftan mellan de nya betydelserna och de gamla (de som skapade det samhälle vi levde kvar i) inte längre gick att undgå. Kanske tyder reaktionerna på Skandiaskandalerna att polletten så att säga till slut trillade ner i det kollektiva medvetandet. Miljontals pensionssparare blev varse om att den ordning som de tagit för given hade urholkats, och att de nu var lämnade ensamma att slåss för sin del av kakan. Kritiken, i det här perspektivet, var då på många sätt riktad mot något mycket större än bara Skandia. I botten fanns även, direkt eller indirekt, en kritik mot det ”nya” samhälle som speglade sig i affärerna, och ett avståndstagande från de nya betydelser som låg till dess grund.

Kanske markerar reaktionen en brytning i samhällets makt- och diskursrelationer. På samma sätt som organisationsforskare under de senaste decennierna har talat om en ”marknadisering” av den offentliga sektorn skulle man kanske kunna tala om en liknande utveckling inom det civila. Castoriadis har talat om en ”privatisering” (Castoriadis 1993; Theodoridis 2003b) av livet: man drar sig tillbaka från det offentliga rummet för att man inte

längre tror på att det går att lösa problem genom kollektiv handling. På så sätt privatiseras problemen – det är ditt problem om du valde fel pensionsförvaltare! När denna uppgivenhet även avspeglar sig i maktinflytandet på individnivå, eller snarare i den upplevda avsaknaden av makt som den svenska vanmakten tyder på, blir situationen ohållbar. Både kollektiven och individerna bör alltså bemäktigas.

Det tycks inte finnas någon annan väg ut ur detta problem utom att en ny signifikativ värld måste uppstå – en där samhällsordningen är kalibrerad enligt det gemensamma bästa, och en där pensionssparare definieras som finansiella aktörer med långsiktigt engagemang. Detta förutsätter en radikal demokratisering av pensions- och fondsystemet, så att man inte behöver göra revolt eller föra en grupptalan varje gång något går fel. På den individuella nivån förutsätter detta en sublimering som kopplar egenintresset till det gemensamma bästa. Och på den kollektiva nivån förutsätter det ett aktivt, civilt deltagande i den politiska dimensionen, i den sammanvävning av makt och diskurs där vårt samhälles grundvalar ”öppnas” och ”stängs”. Men motståndskrafterna är starka, inte minst från det rationella herraväldet, som i sin centrala betydelse roll genomsyrar allt i vårt samhälle, och ger en väldig tyngd och legitimitet till den reduktionismens hegemoni som är den rådande ordningen – tanken att det gemensamma bästa går att härleda ur egennyttan.

Det förlopp av händelser som denna uppsats har berättat om intar en särställning i de senaste tidernas svenska historieskrivning. Och på samma sätt som fallet Skandia är ett av de första tydliga symptomen på de förändringar som det svenska samhället har undergått är kanske Grupptalan mot Skandia ett av de första tydliga tecknen på den kamp som ligger framför oss. För likväl som det är en berättelse om en handfull eldsjälur och tusentals andra som gick samman för att föra en kollektiv kamp av sällan skådat slag, är det även en berättelse om förlusten av en trygghet som länge verkade vara given, och en påminnelse om varför det gemensamma bästa aldrig kan förutsättas.

KÄLLFÖRTECKNING

- Almqvist, R., (2006) *New Public Management – Om konkurrensutsättning, kontrakt och kontroll*. Kristianstad: Liber AB.
- Bergström, G. och Boréus, K., (red., 2005) *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Lund: Studentlitteratur.
- Blomquist, C. och Jacobsson, B., (2002) *Drömmar om framtiden – beslut kring infrastruktur*. Lund: Studentlitteratur.
- Castells, M., (2001) *Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur*. Band 1: *Nätverkssamhällets framväxt*. Göteborg: Daidalos.
- Castoriadis, C., (1997) "The 'Rationality' of Capitalism", ur *Figures of the Thinkable* (2007). Stanford: Stanford University Press.
- Clark, G. L., (1998) "Pension Fund Capitalism: A Causal Analysis", *Geografiska Annaler*, 80 B (3).
- Cohen, J. L. och Arato, A., (1993) *Det civila samhället och den politiska teorin*. Göteborg: Daidalos.
- Czarniawska, B., (2004) *Narratives in Social Science Research*. London: Sage Publications.
- Drucker, P. F., (1976) *The Unseen Revolution: How Pension Fund Socialism Came to America*. London: Heinemann.
- Drucker, P. F., (1991) "Reckoning with the Pension Fund Revolution", *Harvard Business Review*, March-April 1991.
- Du Gay, P., (2000) "Introduction: Bureaucratic Morality", ur *In Praise of Bureaucracy: Weber – Organization – Ethics*. London: Sage.
- Ehrenberg, J., (1999) *Civil Society – The Critical History of an Idea*. New York: New York University Press.
- Feltenius, D., (2006) *Pensionärernas organisering och politiska inflytande. Marginella eller betydelsefulla aktörer?*, ur Svedberg, L. och Trägårdh, L. (red., 2006).
- Henreksson, M. och Jakobsson, U., (2003) *The Swedish Model of Corporate Control in Transition*. SSE/EFI Working Paper Series in Economics and Finance No 521.
- Lundquist, L., (2001) *Medborgardemokratin och eliterna*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundåsen, S., (2006) *Föreningars betydelse för valdeltagandet*, ur Svedberg, L. och Trägårdh, L. (red., 2006).
- Lyotard, J. F., (1979) *The postmodern condition: A report on knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- North, D. C., (1993) *The Paradox of the West*, Economics Working Paper Archive, Washington University at St Louis, Missouri

- Ouchi, W. G., (1980) "Markets, Bureaucracies and Clans", *Administrative Science Quarterly*, Vol. 25, March.
- Putnam, R., (1996) *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien*. Stockholm: SNS Förlag.
- Regeringen, (2006) *Regeringsförklaringen 2006*.
- Rossander, O., (2007) *Det kidnappade kapitalet. På spaning i Skandiaaffärens skugga*. Stockholm: Leopard förlag.
- Sahlin, K. och Wedlin, L., (2008) "Circulating Ideas: Imitation, Translation and Editing", ur *The SAGE Handbook of Organizational Institutionalism*. London: SAGE Publications.
- Smith, A., [1776] (1999) *The Wealth of Nations. Books IV-V*. London: Penguin Books.
- SOU 1998:103, Trägårdh, L., *Bemäktiga individerna. Om domstolorna, lagen och de individuella rättigheterna i Sverige*. Demokratiutredningens skrift nr 20.
- SOU 1999:74, Eklund, L. F., *Demokratin och det gemensamma bästa*. Demokratiutredningens skrift nr 25.
- SOU 2007:66 *Rörelser i tiden*. Stockholm: Fritzes.
- Svedberg, L. och Trägårdh, L. (red., 2006) *Det civila samhället som forskningsfält. Nya avhandlingar i ett nytt sekel*. Stockholm: Riksbankens jubileumsfond/Gidlunds.
- Sztompka, P., (1999) *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Söderström, H. T., (red., 2003) *Ägarmakt och omvandling – Den svenska modellen utmanad*. Ekonomirådets rapport 2003. Stockholm: SNS Förlag.
- Sörensen, J. S., (2006) *Biståndets biopolitik: Civilsamhälle, enskilda organisationer och styrning på distans*, ur Svedberg, L. och Trägårdh, L. (red., 2006).
- Theodoridis, F., (2000) *Freuds styrka ligger i att han aldrig lyckades förvandla psykoanalysen till vetenskap*. Opublicerad artikel.
- Theodoridis, F., (2003a) "Cornelius Castoriadis – belysningens och autonomins filosof", *Res Publica: Symposions Teoretiska och Litterära Tidskrift*, Brutus Östlings Bokförlag Symposium, 58.
- Theodoridis, F., (2003b) *Sofokles Antigone och det Moderna Autonomiprojektet*. Opublicerad artikel.
- Toporowski, J., (2000) *The End of Finance: the theory of capital market inflation, financial derivatives and pension fund capitalism*. London: Routledge.
- Trägårdh, L., (red., 2007) *State and civil society in Northern Europe: the Swedish model reconsidered*. Oxford: Berghahn.
- Waterman, R. W. och Meier, K. J., (1998) "Principal-Agent Models: An Expansion?", *Journal of Public Administration Research and Theory: J-PART*, Vol. 8, No. 2, (Apr., 1998). Oxford University Press.

BILAGA: INTERVJUFRÅGOR

Intervjufrågorna nedan användes som utgångspunkt för diskussion vid samtliga intervjutillfällen.

1) Personlig bakgrund

- a. Kan du berätta kort om din bakgrund?
- b. Har du varit engagerad i, eller drivit, någon liknande verksamhet förut?

2) Grupptalan mot Skandias historia

- a. Hur började allt det här?
- b. Vad hände sedan? (fram till idag)
- c. Vad kommer att hända nu?

3) Drivkrafter

- a. Varför kom du att engagera dig i Grupptalan mot Skandia?
- b. Vad får du ut av arbetet med föreningen?

4) Grupptalan mot Skandias roll

- a. Vad anser du att ni har åstadkommit?
- b. Vad har ni, och liknande organisationer, för roll i samhället?
- c. Hur skulle du definiera Grupptalan mot Skandia?

5) Systemet

- a. Vad var det du reagerade på?
- b. Var brast det, enligt dig? (i Skandias pensionshantering, i "systemet")
- c. Vad hade du för bild av Skandia innan skandalerna?
- d. Vad hade du för bild av pensionssystemet innan skandalerna?
- e. Vad har du för bild av Skandia, och pensionssystemet, idag?